

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SR

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

I. halvbind

1949

Udgivet af

Historisk samfund for Sønderjylland

Med til en stor Opgaves Løsning.

Af Orla Buhl.

Da jeg engang, nogen Tid efter Genforeningen, talte med daværende Stiftamtmand i Haderslev Kammerherre Haarlev, der lige var afgaaet som Administrator for de sønderjydske Landsdele, spurgte han mig, om jeg ikke saa paa det ligesom han, at han og jeg havde haft de mest interessante Opgaver under Genforeningsperioden, og — føjede han til — af os to har De iøvrigt haft den mest interessante, fordi De kom først.

Dertil kunde jeg med Sandhed svare bekræftende og gøre det uden Kommentarer. Jeg vidste, at Spørgeren med sit nøje Kendskab til Forholdene ikke, i hvert Fald ikke specielt, tænkte paa, at jeg var blevet valgt til juridisk Direktør og eneste nordfra hentede Medlem af Ledelsen for en Kreditforening, som netop den Gang skulde paabegynde sin betydningsfulde Virksomhed, og hvis Start jeg i mange Maaneder, før Samtalen fandt Sted, havde været med til at forberede.

Jeg var klar over, at det, som Haarlev saa paa som særligt interessant for mit Vedkommende var, at jeg gennem denne Ud nævnelse og forlods Tilstedekomst længe før Genforeningen havde faaet og udnyttet en ved min Antagelse tilsigtet Lejlighed til at være med under Tilrettelægningen af de fleste af Genforeningens økonomiske Foranstaltninger. Haarlev og jeg førte jævnlig Konferencer, idet vi ofte mere eller mindre tilfældigt kom til at følges ad i Toget fra Ringkøbing til København eller omvendt. Han kendte jo ogsaa saa godt som nogen det Tempo, hvori det foregik, et Tempo, der inden for Statsstyret næppe nogensinde har været eller vil blive overgaaet med Udsigt til at se gode Resultater i grødeberedt Jord. Tempoet var jo saaledes, at man kunde tænke sig — hvad jeg f. Eks. m. H. t. Laanekassen havde oplevet — at en for Landsdelens Ve og Vel afgørende Idé,

der under Genforeningens Forberedelse var fremsat om Morgen-
nen, hvis den i Løbet af Formiddagen vandt H. P. Hanssens Bi-
fald, inden Middag kunde være forelagt og tiltraadt af vedkom-
mende Fagminister og dermed faktisk knæsat som Lov, idet
Passagen gennem det sønderjydske Udvalg dermed var beredt
og Rigsdagens Vedtagelse givet, naar Formaliteterne efter Gen-
foreningen en Gang skulde bringes i Orden. Et næsten eventyr-
ligt Forhold.

Men hvorfor blev det saa netop mig, der fik denne fine
Chance. Det kan der være al Anledning til at spørge om. Det
kunde skyldes, man kan næsten sige, at det burde skyldes et
forudliggende af mig ydet betydningsfuldt Arbejde i den søn-
derjydske Sag. Naturligvis kan man ikke have haft den mindste
Tilknytning til sønderjydsk fødte Slægter uden at have følt
varm Interesse med de udelukkede, men jeg har ikke paa
noget Omraade gennem Skrift, Tale eller Handling gjort mig
fortjent til denne særlige Gunst, og jeg har i hvert Fald ikke
trængt mig paa eller oprindeligt blot antydningssvis meldt mig
selv til Opgaven. At det da kunde blive mig, vil ingen have let
ved at forstaa. Tilbage som Forklaring, hvis jeg selv skal give
en saadan, er — da jeg ikke er overtroisk — kun den, at min
Tilkaldelse til Opgaven skyldtes en ren Tilfældighed. Men jeg
maa erkende, at da det hele var fuldbragt, sagde jeg til min
Kone: Jeg har i den Sag været spurgt om mange Ting og tror
at have kunnet svare rigtigt paa det alt sammen, men jeg har
næsten Følelsen af, at jeg dermed er udtømt, d. v. s. at jeg har
været spurgt om alt, hvad jeg vidste, saa jeg kunde fristes til at
tro, at alle de mange forskellige Opgaver, som jeg i mit tidligere
Liv har været med til at løse, og hvorfra jeg har de udnyttede
Erfaringer, har været tilrettelagt for denne Opgave. —

Tilfældigheden, som jeg dog vil holde mig til, indledes, da
Martin Hammerich nogle Aar før Verdenskrigen af 1914 blev
Herredsfuldmægtig i Lemvig. Jeg sad den Gang i en relativ stor
Sagførervirksomhed med dertil tilsluttet Deltagelse i lokale

Raad, Ledelser og Bestyrelser. Da Hammerich jævnlige kom og hyggede sig i vort Hjem, fik han, ligesom gennem sin Gerning paa det offentlige Kontor, rig Lejlighed til at følge min Form for Varetagelse af Interesserne for den Del af Befolkningen, der, u. H. t. om jeg var Ven eller Fjende, søgte mig, naar det rigtigt kneb, naturligvis navnlig naar det drejede sig om økonomiske Forviklinger. Hvor Hammerich selv i sin Gerning kom i Tvivl, søgte han ofte mit Raad.*)

Der var hos Hammerich ingen Tvivl om, at Sønderjylland snart vilde vende tilbage til Moderlandet. Naar dette skete, hævdede han, vilde han være med til Genforeningens Tilrettelægning, derom var der absolut ikke Tvivl skabt i hans Sind. Efterhaanden begyndte han ogsaa at blande min Person ind i Tingene. Han spurgte mig egentlig ikke, om jeg da vilde være med til at arbejde paa Opgaven, han gik paa Forhaand ud fra, at naar der var Brug for nogen til den Sag, var det givet, at man ligesom han selv — ligegyldigt hvad det ellers kostede — straks var beredt.

Hvad jeg sagde dertil. Nærmest intet. Jeg tog det som venlig Tale. Der var for mig som praktisk Mand alt for mange Eventualiteter i Sagen til, at der var Grund til paa det paagældende Stadium at føle Bekymring og Uro henholdsvis Glæde og Stolt-hed. Husk paa, at det laa forud for første Verdenskrig.

Imidlertid forlod Hammerich Lemvig, rejste til Skjern og derfra til Stege hos fhv. Statsminister Zahle, der her under en Pause i hans politiske Løbebane var Borgmester, By- og Herreds-foged. Vi opretholdt dog ogsaa i den Periode Forbindelsen med hinanden. Og saa skete der jo det, at det netop blev Zahle, der skulde forberede Genforeningen, og at denne med H. P. Hanssen hurtigt blev enig om, at Hammerich var den rette Mand til at forestaa det til Forberedelsen oprettede Kontor.

---

*) Da en Sønderjyde spurgte Martin Hammerich, hvordan er Orla Buhl: citerer Hammerich vist efter en lemvigsk Revu: »Uden Orla Buhl var Lemvig et Hul«.

Hammerich har senere fortalt mig, at han ret snart havde sagt til H. P. Hanssen, at der var en Mand i Lemvig, Orla Buhl, som under en eller anden Form, der maatte findes, burde knyttes til Opgaven. Selv satte jeg ikke den lykkelige Begivenhed i Forbindelse med Hammerichs tidligere Udtalelser. Den Gang intereserede jeg mig — husker jeg — ud fra mine Erfaringer som Skatteraadsformand særligt for Landbrugsbeskatning under en generelt virkende Form for retfærdig og fyldestgørende Fordeling, en i sig selv ganske enkelt Form, der faktisk af Landsoverskatteraadet blev anerkendt og gennemført i Praksis og bruges den Dag i Dag.

Formen, som jeg indledede, bødede paa den i Skattelovens (af 1903) faktisk anviste Præmie paa Udygtighed og Dovenskab.

Det første jeg, efter at Hammerich havde overtaget Ledelsen af sønderjydske Ministerium, hørte fra ham, var et Brev om mit Syn paa Amtmand Haarlev i Ringkøbing, navnlig om jeg vilde anse denne kvalificeret til Opgaven som Administrator i Overgangsperioden. H. P. Hanssen havde bedt Hammerich om at undersøge det. Der var ogsaa Tale om to andre Amtmænd, skrev han. Jeg kunde ubetinget anbefale Haarlev. Om mit Svar var afgørende, ved jeg ikke, men det blev Haarlev. Og saa kom til min Forbavselse ret hurtigt derefter en Forespørgsel, om jeg vilde være administrerende Direktør i en Kreditforening, som man ønskede oprettet i Landsdelen. Hammerich mente, at hvis jeg blot omgaaende sendte ham en Skrivelse om, at jeg var villig til at paatage mig Opgaven, vilde det paa H. P. Hanssens og hans egen Anbefaling mest sandsynligt blive mig.

Jeg var egentlig ikke i Tvivl om, at det skulde jeg holde mig fra. Navnlig efter at jeg — der paa Grund af Kravet om hurtigt Svar straks havde svaret nogenlunde imødekommende — mere indgaaende havde drøftet Sagen med min Kone og Kompagnon. Mine Betænkeligheder havde jeg parat fra et tid-

ligere Tilfælde inden for samme Fag. Ganske vist havde jeg Interesse for Faget. Men navnlig Interesse for at faa indført visse betydningsfulde Reforme, som jeg gennem min Praksis og som Sagfører for saadanne Institutioner havde indset Betydningen af. Oprindeligt var den Interesse muligt vakt, fordi der i begge mine Forældres Slægter havde været fremtrædende Stiftere af Realkreditinstitutioner.

Men ogsaa Sagens Vrangside havde jeg nogle faa Aar forud haft Lejlighed til at gøre mig klar.

Da den adm. Direktør for Vest- og sønderjydsK Kreditforening, Kammerherre Hoppe, var død, blev jeg af tre Medlemmer af dens Repræsentantskab spurgt, om jeg vilde være hans Efterfølger. I saa Fald mente de at kunne gennemføre mit Valg. Jeg takkede, men afslog omgaaende. Min Stilling var den Gang, efter at Startvanskelighederne var tilbagelagt, saa vel underbygget, som en saadan kan være. Der, hvor jeg sad, var jeg ikke underkastet en bestemt Forsamlings Vilkaarlighed, noget, der altid har været min Rædsel paa Grund af min Tilbøjelighed til at sige min Mening u. H. t., om den falder i Bjærgets Smag. Dertil kom, at jeg den Gang havde stigende og større Indtægt, end den nye Stilling kunde yde, og navnlig var jeg ikke her paa Valg hvert 5. eller 6. Aar, saaledes som Skik var i Ringkøbing. Jeg kendte jo Laantagernes og Repræsentanternes Snak, naar Direktionen ikke fulgte Ønskerne: f. Eks. „D’Hr. i Direktionen glemmer vist, at de snart skal paa Valg, og at det er os, der bestemmer, hvordan det falder ud“. Og som jeg sagde til de mig venligtsindede Mænd, der spurgte. Jeg er faktisk sikker paa ikke at blive genvalgt, fordi jeg straks vil forsøge at faa gennemført Reforme, som kommer Repræsentanterne paa tværs.

Det, som jeg i den Henseende navnlig tænkte paa, var Afskaffelsen af den Skik, at Repræsentanterne mod Betaling ordnede Debitorernes Laan og saaledes selv var interesserede i

Laanehøjden, som de havde afgørende Indflydelse paa. En Form, Sønderjyllands Kreditforening lykkeligvis har taget Afstand fra.

Jeg slog altsaa straks fast overfor Mændene, at saa snart jeg havde vist Interesse for en saadan Reform, vilde jeg have været færdig ved første Periodes Udløb.

Men der var ogsaa andre og mere betydningsfulde Reformere (der ikke her skal drøftes), som jeg i saa Fald vilde tage op for muligt ogsaa derigennem at løbe Panden mod Muren, hvis jeg lod mig indrullere.

Nu er man jo ikke valgt, fordi 3 Repræsentanter spørger, men at netop disse Mænd havde Indflydelse paa Sagen fremgaar af, at da jeg foreslog de samme Mænd i Stedet for mig at kaste sig over Fuldmægtig, faktisk Kontorchef i Kreditforeningen, Troensegaards Valg, blev det ham. Han havde paa det Tidspunkt end ikke været paa Tale og navnlig ikke selv fremsat noget Ønske, og da det kom saa vidt, maatte jeg selv rejse til Ringkøbing for at faa ham til at gaa med dertil. Han bad sig fri, han ønskede langt hellere mig og forsikrede — hvad ogsaa blev oplyst fra anden Side — at jeg var Favorit. Men han lod sig dog overtale. — Det viste sig desværre efter den Afslutning, denne udmærkede, gennemredelige Mand fik paa sit Arbejde der, at han havde set rigtigt i ikke at ønske Pladsen. Han led nemlig den Skæbne, jeg havde forudset for mig selv og undgaaet. Iøvrigt saa og ser jeg saaledes paa det, at det er af Betydning for Institutionen, at der er Mulighed for, at Funktionærene gennem deres Interesse for Arbejdet kan naa ogsaa dens højeste Post. Det er en Kilde til Dygtiggørelse. Og selv om det kun kan naas af en enkelt ad Gangen, giver ogsaa denne Stigning Avancementsmulighed hele Rækken igennem.

Nogle, men ikke alle, af disse mine Ræsonnementer kunde anvendes i Forhold til Brevet fra Haderslev. Jeg havde ganske vist paa faa Linier skrevet en „Ansøgning“ om at blive Direktør (Ordet administrerende, som Kravet lød paa, brugte jeg dog vist ikke),

men denne Henvendelse lod jeg senere efterfølge af et Brev til Hammerich, hvori jeg meddelte mine Betænkeligheder ved at maatte flytte til Haderslev for at kunne være Direktør i Kreditforeningen. Forholdene var for usikre til, at jeg — som det laa og af Hensyn til min Familie — havde Lov dertil. Naar jeg ikke vilde til Ringkøbing, var det ikke af Frygt for ikke teknisk at kunne klare Posten, det var vel gaaet, men derimod er jeg ikke i Tvivl om, at det at være adm. Direktør i Sønderjylland ikke havde ligget for mig. — Den Opgave skulde i hvert Fald i første Omgang røgtes af en Sønderjyde, og af Sønderjyder kender jeg den Dag i Dag kun Callø, der kunde have klaret den. Her har der været Brug for alle hans Egenskaber.

Jeg bør dog her tilføje, at jeg hurtigt gjorde den Erfaring, at det ikke vilde blive Repræsentantskabet i Sønderjylland, der vilde have beredt mig Vanskeligheder, hvis jeg ellers klarede Tingene. Dette kan ikke være bedre. Min Mening om den Forsamling er kendt nok. Det er Forholdet til Sønderjyderne iøvrigt, som i hvert Fald jeg ikke vilde have kunnet klare. Om Repræsentantskabet kom jeg hurtigt til at udbryde, at det var Danmarks bedste. En Udtalelse, som Callø ofte citerede.

Til øvrige Betænkeligheder kommer, som jeg mener det og sagde det i min Afskedstale: jeg egner mig ikke som Forgrundsfigur, bl. a. interesserer det mig ikke at være det. Paa Nr. 2-Pladsen har man Ret til at tie og bedre Tid til at tænke.

Imidlertid behøvede jeg altsaa ikke at have afvist Forslaget om at blive adm. Direktør.

Paa mit Brev til Hammerich fik jeg ret omgaaende det Svar, at det var godt nok, at jeg ikke vilde være adm. Direktør, thi, som Hammerich oplyste, nu havde Callø meldt sig til denne Post, og ham kunde og vilde man ikke udenom. Callø er ikke Jurist, skrev han, men kunde De ikke tænke Dem at ville overtage Stillingen som juridisk Direktør. Han tilføjede, at Lønnen for denne Opgave, som jeg jo selv vidste, efter Sædvane kun vilde blive Halvdelen af den adm. Direktørs Løn (fra

anden Side blev antydet 8000 henholdsvis 4000 Kr., hvad dog blev overskredet), men, tilføjede Hammerich, De kan jo da drive Sagførervirksomhed i Haderslev ved Siden af. Da jeg end mindre kunde forsvare at flytte til Haderslev og opgive Lømvig paa Basis af den ringere Stilling, og da jeg navnlig undrede mig over, at Hammerich kunde mene, at man kan forene Sagfører- og Kreditforeningsvirksomhed i samme Kreds (skrive Ansøgning om Formiddagen og bevilge den om Eftermiddagen), svarede jeg foreløbigt ikke derpaa, idet jeg altsaa henholdt mig til det tidligere Svar, der faktisk var et Afslag, fordi jeg ikke vilde flytte.

Imidlertid skete der det, at jeg en af de paafølgende Dage (i Herning) traf Amtmand Haarlev under et Møde i en Jernbanebestyrelse, hvor vi begge sad. Han fortalte da — hvad jeg altsaa uden hans Kendskab vidste — at han skulde være Administrator i Overgangstiden. Jeg fortalte til Gengæld ham om den Henvendelse, jeg havde haft og nærmest afslaaet. Dertil svarede han meget absolut, at det havde jeg aldeles ikke Lov til. Det var, sagde han, for det første en saa ærefuld Opfordring og en saa betydningsfuld Opgave, at jeg ikke kunde afvise den under Hensyn til et nok saa stort økonomisk Offer. Og, tilføjede han, med Deres konstruktive Evne og praktiske Kendskab til danske Forhold kan netop De være til den allerstørste Nytte for Landsdelen. Her har — paastod han — Hammerich set helt rigtigt. Han bemærkede, at han en af Dagene skulde træffe Jul. Nielsen og vilde da have Lov til at sige til ham, at jeg var villig til at overtage Posten som juridisk Direktør. Jeg takkede Haarlev, men mente, at Pladsen var besat. Imidlertid tog jeg det Løfte af ham, at hvis dette ikke var Tilfældet, og hvis min Kone tiltraadte det, vilde jeg bede ham tale med eller skrive til Jul. Nielsen, hvilket jeg ogsaa ret omgaaende bad ham gøre. — Tilfældigvis var 3die Pladsen endnu ubesat. Paa et Møde, som den Gang var afholdt, og hvor det var Meningen at vælge alle 3 Direktører, var kun Callø og

Hansen valgte. Besættelsen af den 3die Post, til hvilken jeg vist end ikke havde været paa Tale, var — altsaa ret tilfældigt — blevet udskudt.

At Haarlev, som jeg altsaa havde bedt ham om, havde skrevet til Jul. Nielsen, fik jeg senere bekræftet, thi længere Tid derefter fortalte Haarlev mig, at Jul. Nielsen, der iøvrigt vist end ikke selv havde stemt paa mig, havde takket ham, fordi Haarlev her havde anvist den rette Mand, som de, havde han sagt, var glade ved at have faaet knyttet til Sagen.

Efter det Puf, Haarlev havde givet mig, svarede jeg Hammerich, at jeg gerne vilde overtage Stillingen som jur. Direktør, og han satte mig da i skriftlig Forbindelse med Refslund Poulsen og I. H. Schmidt, ligesom jeg senere fik at vide, at Hammerich stærkt havde paavirket de to Mænd til at arbejde for mit Valg. Og jeg er klar over, at uden de to Mænds direkte Paavirkning af alle Stiftelsesudvalgets Medlemmer var jeg gaaet Glip af det ærefulde Hverv.

Jeg fik et venligt Brev fra Refslund Poulsen, hvori han oplyste om fornævnte 1. Mødes Resultat og Drøftelser og meddelte, at han mente, at hvis jeg vilde have den paagældende Post, altsaa som juridisk Direktør, vilde man vist kunne mødes i dette Resultat.

Inden jeg tog Standpunkt, forsøgte jeg dog at komme over Grænsen for at tale personligt med Refslund Poulsen, men det var paa det paagældende Tidspunkt umuligt. Jeg blev stoppet ved Grænsen, Derimod fik jeg Refslund Poulsen til at møde mig i Ødis, og her spurgte jeg, om det kunde ordnes saaledes, at jeg samtidig med, at jeg valgtes til Direktør forblev boende i Lemvig og saaledes, at jeg i hvert Fald var med til Starten, som meget vilde interessere mig. Under den Form kunde vi jo eventuelt efter Stiftelsen skilles som Venner og jeg tage tilbage til Lemvig, hvis det viste sig, at vi ikke passede sammen. — Dette kunde Refslund Poulsen for sit Vedkommende tiltræde, som en foreløbig Løsning, men foreslog iøvrigt, at vi

ikke gjorde Spørgsmaalet om fortsat Bolig i Lemvig til noget Kabinetsspørgsmaal, da det jo kunde bruges imod mit Valg, hvis nogen dertil var indstillet. Dette passede mig godt nok, thi viste der sig senere Utilfredshed med den Ordning, kunde jeg paa den Konto, at man krævede en af mig uønsket Flytning i god Orden trække mig tilbage til Lemvig. Ligesom D'Hrr., hvis de ønskede mig fjernet, kunde give Bopælsforholdene Skylden.

Samtidig spurgte jeg Refslund Poulsen, hvorfor man vilde begrænse sig til at være Landkreditforening, hvorfor ikke tage Byerne med og have to Strenge paa Buen til at spille paa. Det havde Callø ogsaa talt om, svarede Refslund Poulsen. Det var jo derfor uheldigt, at Ny jydsk Købstadkreditforening havde faaet Tilsagn om at maatte gaa der ned. Da jeg senere fik Brev og Dokumentudkast, Brevpapir o. s. v. med den paatænkte Kreditforenings Titel som „Ny sønderjydsk Landkreditforening“, gjorde jeg opmærksom paa, at de tre Ord indeholdt hver sin, altsaa ialt tre Fejl. Man bør, skrev jeg, ikke kalde en Institution, som skal virke længe, og som bliver solidere med Alderen, for „Ny“. — Man bør ikke bruge Ordet „sønderjydsk“, da dette indeholdes i „Vest- og sønderjydsk Kreditforening“, hvormed Mulighederne for Forveksling vil øges, og Ordet „Landkreditforening“ maa jo udgaa, da jeg gik ud fra, at Byerne kom med som Laaneobjekter.

Jeg foreslog derimod Betegnelsen „Sønderjyllands Kreditforening“, og Navnet blev straks uden videre fastslaaet. Der er Klang og Balance i dette Navn, saaledes er der lige mange Bogstaver i begge Ordene.

Nogen Tid efter Mødet med Refslund Poulsen fik jeg da Brev fra Julius Nielsen om, at jeg (som det viste sig med et lille Overskud i Stemmer) var valgt til juridisk Direktør.

Derefter fik jeg som min første Opgave Anmodning fra Callø om at komme til København, for at vi kunde ordne os med en Bankforbindelse. Og han og jeg traf da hinanden paa

et halvmørkt Værelse i Grundtvigs Hus. Callø meddelte mig, hvad angik Bankforbindelsen, som vi skulde søge, at han, hvis jeg ikke havde anden Plan, helst saa, at det blev Landmandsbanken. Uden Begejstring svarede jeg, at det havde jeg egentlig ikke. Jeg havde den Gang som Bankdirektør haft Forbindelse med Handelsbanken og faaet fin Behandling der, da min Bank netop havde Brug for Tillid. Privatbanken havde jeg ikke den Gang haft videre at gøre med. Men iøvrigt var den Bank for Vest- og sønderjydsK Kreditforening (ligesom Handelsbanken havde Viborg), og alene dette udelukkede den. Landmandsbanken havde jeg overhovedet aldrig haft med at gøre, og hvad jeg havde hørt om Dispositioner, der kunde føre til hvad som helst, var, selv om Kilden plejede at være paa-lidelig, paa dette Tidspunkt saa svævende, at jeg ikke havde Lov til at bygge noget derpaa. Glückstadt stod endnu den Gang i sin fulde, men maaske lidt for stærkt lysende Glans. — (Og som det gik, var det jo heldigt nok, at det netop blev Landmandsbanken. Gennem Handelsbanken var vi ikke sluppet over til Nationalbanken. Den havde ikke givet os Berettigelsen til at smække Døren i, som vi gjorde, da vi gik efter den sidste Konference der).

Vi aftalte saa at mødes næste Dag for at gaa i Landmandsbanken.

Her blev vi modtaget af Direktør Ringberg. Hans arrogante Form tiltalte mig ikke. Senere forstod jeg, at det var en syg og mærket Mand, vi talte med og lod det være Forklaringen paa, at vi nærmest fik det Indtryk, at Sagen ikke interesserede ham nævneværdigt, hvad dens videre Forløb heller ikke kom til, fordi Banken krakkede, hvad han jo allerede den Gang maa have set Muligheden for.

Han lovede naturligvis, at Banken skulde søge at fremskaffe „højest mulige“ Kurser, „saa vidt muligt“ lig tilsvarende Institutioner, men derudover lovede han faktisk ikke noget. Jeg blandede mig saa lidt som muligt i den trevne Samtale, dog

fandt jeg Anledning til at spørge, om han dog ikke kunde give et ubetinget Tilsagn om den betydningsfulde Startkurs, navnlig Kursen paa de 200.000 Kr., der skal foreligge solgt, før Kasseobligationer kommer paa Børsen til den Kurs, hvortil disse 200.000 er overtagne. Her vilde han dog noget trent love en til Vest- og sønderjydske Kreditforening svarende Kurs, derimod ikke til et Gennemsnit af alle Landkreditforeningers Kurs, som jeg vilde have ham til.

Det havde jo været naturligt under saadanne Forhold at kræve skriftligt Svar, men jeg indsaa, at det vilde kun føre til at faa Forbeholdene yderligere fastslaaet. Derfor fremsatte jeg ikke Kravet, da Callø havde akcepteret.

Jeg husker, at da vi gik fra Landmandsbanken, spurgte Callø, der ogsaa maa have tænkt paa Bekræftelse, om man nu kunde stole paa saadant et Tilsagn. Jeg fortalte ham da, at netop det samme Spørgsmaal havde jeg rettet til min Onkel, forlængst afdøde Overretssagfører A. Th. Buhl i Randers en Gang, vi sammen havde været til Drøftelse og faaet et Tilsagn af Geheimeetatsraad (gamle) Dam i Handelsbanken. Da svarede Onklen (idet han paa Forhaand udelukkede Dam) spøgefuldt: „Ved Du ikke, at man siger, at den eneste københavnske Bankdirektør, der er noget længe om at gaa fra sit Ord, er den meget omtalte Direktør H., men, tilføjede han, det tager kun længere Tid for ham, fordi han stammer“. Og for Resten, tilføjede jeg til Callø, lovede Ringberg jo ikke ret meget, saa det han lovede, maa vi vel kunne tro bliver holdt.

Imidlertid var Banken ikke holdt i Uvidenhed om, at der var truffet en Aftale. Da vi senere paa Dagen henvendte os i en anden Afdeling for at faa en Kassekredit paa indtil 30.000 Kr. til Startudgifter, blev den straks og uden videre Formaliteter eller Underskrift tilrettelagt.

Næste Dag kom den nye Kollega Hans Hansen til Byen, og vi gik sammen op i Indenrigsministeriet for at forhøre, hvor-

ledes det gik med Tilrettelægningen af Loven for Kreditforeningen.

Vi blev henvist til Fuldmægtig, senere Overpræsident Bülow, der venligt gav os rigtige Oplysninger om Sagen, navnlig at den f. T. beroede hos Kreditforeningernes staaende Fællesudvalg til Erklæring. Inden man hørte derfra, var der ikke mere at tale om, mente han.

Da det Besøg var overstaaet, foreslog jeg, at vi ogsaa skulde hilse paa Minister Ove Rode. Kan man det her saadan u. v., spurgte Callø. Han oplyste, at i Tyskland varer det flere Dage, og det skal være meget vigtige Sager for at naa frem til Excellensen. — Det skal det ikke her, svarede jeg, for der kommer Ove Rode gaaende, og jeg gik hen til Rode og sagde, hvad det gjaldt. Saa følg efter mig op i Indenrigsministeriet, saa skal jeg sørge for, at d'Hrr. kommer ind med det samme. Og saadan skete det, og Ove Rode udfoldede al sin Charme, og det betød noget. Navnlig glædede det os at høre Indledningen: Ja, den Sag ligger jo hos Kreditforeningernes staaende Fællesudvalg til Erklæring, men da vi roligt kan gaa ud fra, at man derfra vil lægge den paatænkte Kreditforening alle mulige Hindringer i Vejen, kan vi jo lige saa godt allerede nu drøfte, hvorledes vi trods denne Modstand skal tilrettelægge den af Sønderjyderne ønskede Institution. Ove Rodes venlige Indstilling fremdeles overfor Kreditforeningen fik den allerstørste Betydning for Sagens gode Forløb. Selv en saa mægtig Faktor som den i Ringkøbing valgte I. C. Christensen skjulte ikke, at han paa Ringkøbing Kreditforenings Vegne ønskede vor Institution kværket. Og da Vest- og sønderjydsk Kreditforening med gammel Berettigelse havde virket i Sønderjylland og havde sønderjydsk i Navnet, var den store Mand en farlig Fjende. (Havde I. C. været Statsminister den Gang, var der næppe blevet en Kreditforening ud deraf)! Men ogsaa alle andre Kreditforeninger, hvis Kreds havde Berøring med Landsdelen,

ønskede at faa en Part, d. v. s. at vi skulde uddivideres til Flukfisk.

Jeg husker navnlig en af de mange Gange, hvor vi havde noget at skulle have drøftet med Ove Rode og fik ham kaldt ud fra Mødet i Folketinget. Da tog han Callø og mig under hver sin Arm og gik hen i en af Karnapperne. Det drejede sig om Kravet fra andre Kreditforeninger om Anpart i Udlaanet til Landsdelen. Ja, sagde Ove Rode, hvordan klarer vi saa den. Dertil svarede jeg: Hvis jeg var Dem, vilde jeg sige til Ringkøbing, I kan faa Lov til at laane i Tønder Amt, naar Sønderjylland saa maa laane i Ribe Amt, og til Viborg, I kan faa Adgang til Haderslev Amt mod tilsvarende Ret i Vejle Amt og endelig Østifterne Als mod Ret til at komme til Svendborg Amt. Hvis De en anden Gang faar saadanne Ideer Buhl, maa De endelig lade mig dem vide, var Rodes Svar. Jeg troede dog ikke, han brugte Planen. Derimod bad han mig en Gang senere om telefonisk at faa at vide, hvad vi kom efter, naar jeg fra Hotellet meldte Deputationen, hvad ofte skete, naar der havde været Ugler i Mosen. Første Gang jeg telefonisk anmeldte vor Ankomst lige før vi skulde i Ministeriet, spurgte han. Naa, og hvad mener De, jeg skal svare. Det sagde jeg og konstaterede efter Audiensen, at Rode havde en god Hukommelse.

Efter det første Møde hos Rode drøftede vi, Callø, Hansen og jeg, Tingene i Grundtvigs Hus. Udkastet til Statutterne havde Direktør Gjessing (ganske vist som det viste sig, under fuld Udnyttelse af Eksperten i Genforeningsproblemer Højesteretssagfører Cohn's store Viden) haft under Udarbejdelse. Jeg rejste her Spørgsmaalet, om vi ikke lig Husmandskreditforeningerne skulde søge om Statsgaranti for Renterne. Dette mente Callø ikke, fordi det vilde virke, som om der var en særlig Risiko ved disse Obligationer. Og det var maaske godt, at den af mig foreslaede Statsgaranti ikke kom den Gang. Den virkede stærkere, da den senere paa Calløs Initiativ blev indført den Gang, Staten maatte træde til. En Hjælpeaktion

fra Statens Side, der ganske vist gav Staten en Millionfortjeneste, men det blev for Staten i det lange Løb en absolut tvivlsom økonomisk Fordel. Oprindelsen til Hjælpeaktionens Nødvendighed var den, at Staten pludselig paa Vekselerer Henriques' Henstilling lod de til Kursens Stabilisering opkøbte Kasseobligationer bringe paa Markedet, og det dertil selvfølgelig svarende Kursfald indtraadte omgaaende, saa Støtte maatte ydes. — Altsaa en ganske mærkelig Afslutning paa den oprindelige Hjælpeforanstaltning, der sikkert i sig selv direkte som indirekte havde givet Forslagsstilleren til Udsalget en passende Gevinst.

Endnu mere utidig var dog de Manipulationer, samme søgte og en Tid fik Lejlighed til med Kreditforeningens Reservefondsobligationer, da Hjælpeaktionens Fond var realiseret. Da jeg fik en Lejlighed til i København at være med til at drøfte Spørgsmaalet om en Fortsættelse af Manipulationerne, paaviste jeg overfor den altid gevinstsikre Mellemand, at disse Transaktioner, der laa udenfor vor Opgave, for Kreditforeningen indebar en Mulighed for Tab, der kunde bebrejdes os, da de var ganske uden Interesse for Laantagerne, hvorefter de bortfaldt.

Efter det første Møde i København skulde jeg jo gerne til Sønderjylland. Det var imidlertid ikke saa let at ordne paa ordinær Vis. Callø og jeg gik sammen op paa det paagældende Kontor, vist nok det tyske Konsulat i København, og spurgte, om jeg kunde faa Pas. Hvad skal han der efter, blev vi spurgt. Tilrettelægge Genforeningen, svarede Callø. — Tak, det interesserer os ikke.

Der var Tale om, at jeg vist maatte smugles over den endnu lukkede Grænse, men saa gik I. H. Schmidt til den tyske Landraad i Haderslev, og denne udmærkede Mand skrev til Konsulatet i Kolding, at min Nærværelse var ønskelig, og da jeg meldte mig der, oven i Købet efter at Kontoret var lukket Lørdag Eftermiddag, blev jeg først afvist til Mandag, men da

jeg oplyste, hvem jeg var, anbefalet af Landraaden, sprang alle Døre op, og jeg fik faktisk ubegrænset Ret til at passere Grænsen frem og tilbage, som det passede mig. (Min Kone var derimod, en Gang hun besøgte mig, lige ved paa Grænsen at blive arresteret p. Gr. af manglende Pas og ført til Flensborg. En ung tysk Officer, som hun maa have bedaaet, tog hende imidlertid uden videre under Armen og frelste hende ved at føre hende ud i Mørket til Rutebilen mod Kolding).

Og saa drog jeg da derned og kom til Haderslev en trist, beskidt og mørk, regnfuld Aften, sikrede mig et (ildelugtende) Værelse paa Harmonien, hvor jeg ikke vilde opholde mig længere end nødvendigt, saa derfor en uhyggelig og daarlig tysk Film, inden jeg gik i Seng.

Men næste Dags Morgen, da jeg ringede paa ved Calløs Boplig paa Kreditforeningens Startsted over Haderslev Bank, lukkede Calløs prægtige gamle Far mig op og hilste mig velkommen med de Ord: Naa, det er nok „Manden fra Danmark“. Og hvor var der lunt hos Callø, Fru Callø og deres den Gang kun tre smaa søde Piger.

Næste Dag mødte vi til Møde i Stiftelsesudvalget under Julius Niensens Forsæde. Jeg skal ikke nægte, at da jeg havde modtaget Udnævnelsen, da jeg rejste derned, og da jeg nu gik til Møde, sagde jeg til mig selv: Hvad er det egentlig, du har indladt dig paa, hvad ved du, som ikke de prøvede Mænd der ved i Forvejen.

Og da jeg saa og hørte Forsamlingen og dens Indlæg i Problemerne, var jeg ganske imponeret ikke alene over, hvad de havde Forstand paa, men navnlig den kloge og koncise Maade, hvorpaa de udtrykte sig, (I endnu højere Grad har jeg ved de mange efterfølgende Repræsentantskabsmøder tænkt det samme. Som Sekretær ved Møderne havde jeg jo rig Lejlighed til at konstatere, at egentlig alt, hvad der blev sagt, burde være skrevet op). Selv blandede jeg mig saa vidt muligt ikke i Drøftelserne. En Holdning, jeg iøvrigt stadig har fast-

holdt. Men allerede i Stiftelsesudvalget viste det sig at være klog Politik fra min Side.

Efter at nogle Møder var forløbne, sagde Refshauge i hvert Fald efter et saadant Møde til mig. Nu kender jeg Dem, Direktør Buhl. Jeg forstod Dem ikke rigtigt i Begyndelsen, det, at De sagde saa lidt, undrede mig. De var jo kaldet her ned for at belære os. Men nu har jeg — fortsatte han — opdaget, at saa længe vi siger det, De synes er det rigtige, lader De os tale los. Jeg forstaar, at det ikke er Dem om at gøre at være den, der siger det rigtige, men saa snart De ikke er tilfreds med Gangen i Drøftelserne, gør De saa kort som muligt de nødvendige Bemærkninger for at faa os ind paa rette Spor, og saa tier De igen. Samtidig sagde Refshauge, at han egentlig ikke var med til at byde mig velkommen. De er, sagde han videre, nemlig den eneste, der nogensinde har slaaet mig ud under en Afstemning (altsaa ved Valget af Direktør), men føjede han venligt til: Jeg er efter at have lært Dem at kende kommet til det Resultat, at det var godt, det gik, som det gik, at det blev Dem. En Udtalelse, der naturligvis glædede mig.

Og da Julius Nielsen en Gang ved et Mødes Slutning fandt Anledning til — tilsyneladende ret umotiveret paa det Tidspunkt — at udtale sin Glæde over, at jeg var kommet til, supplerede Callø dette med at udtale ogsaa sin og Hansens Tilfredshed med Valget af mig, idet han navnlig motiverede Anerkendelsen med, at „Buhl træder saa behageligt fast i Gulvet ovre i den røde Bygning“. Senere har Callø Tid til anden anerkendt denne min Evne til ikke alene i den røde Bygning at vinde Gehør for den Opfattelse, Kreditforeningen ønskede anerkendt. Imidlertid tror jeg ikke, at de gode Resultater saa meget skyldtes, at jeg traadte haardt i Gulvet som netop det, at jeg gik stille med Dørene, uden iøvrigt at være imponeret af Stedets Hellighed.

Men Jul. Nielsen, Refshauges og Calløs Udtalelser bidrog jo til, at jeg selv følte, at jeg ikke sad der helt uden Berettigelse.

Nu var jeg altsaa med i Laget og kom saa hurtigt og stærkt i Anvendelse, at jeg maatte føle mig tryk over for den Overflødhedsfølelse, som jeg var mødt med.

I Kreditforeningens Start's Interesse maatte jeg jævnligt alene eller sammen med mine Kolleger og de Deputationer, vi maatte have med, naar det rigtigt kneb, rejse strenge Nature; det blev de, da Sovevognene enten var opgivne eller skulde overnatte i Nyborg. Jeg maatte dertil fare fra og til Lemvig, til og fra Haderslev; Haderslev København, København Lemvig og om igen. — Det sled paa Kræfter og Nerver, men hvor var det interessant.

Hovedsagen var naturligvis Kreditforeningens Interesser. Men det var nærmest Sport, saa længe vi var beskyttede af den radikale Regering først og fremmest Ove Rode, og af det sønderjydske Ministerium. Vi kunde altid under ny Rejse til København faa genoprettet, hvad der var brudt ned (eller blevet „traadt i“).

Men ogsaa paa andre Felter havde jeg den Glæde at blive taget paa Raad i Henseende til den Opgave, som Hammerich oprindeligt havde tiltænkt mig.

En af de første Opgaver, jeg blev stillet overfor ud over Problemerne med Kreditforeningens Start, var, saa vidt jeg husker, Valutareguleringen. En Dag, lige før jeg skulde rejse fra København, gav Hammerich mig det i sønderjydske Ministerium udfærdigede Udkast til Reguleringsreglerne og bad mig udtale min Mening derom. Jeg benyttede Rejsen i Toget opad Vestkysten til at gennemgaa det, og i en Postkasse i Vemb afleverede jeg mine Bemærkninger. Det var en Kritik af næsten hver eneste Post, men hvad den gik ud paa, husker jeg ikke, og Udkastet sendte jeg efter Anmodningen med tilbage. Kort efter fik jeg fra Hammerich Meddelelse om, at H. P. Hanssen havde læst min Kritik med megen Interesse, at Forslaget paa det Grundlag var opgivet, og at H. P. Hanssen gerne

vilde tale med mig, saa snart det var muligt. Da jeg mødte, gentog H. P. Hanssen sin Anerkendelse af min Kritik og bad mig se paa et nyt Forslag. Det gjorde jeg og gav ogsaa her til kritiske Bemærkninger, som jeg forstod blev anerkendte. Jeg husker altsaa ikke, hvad det var, jeg fik D'Hrr. til at kasere. Derimod husker jeg, at Hammerich en Søndag, vi var sammen i København, pludselig fortalte, at H. P. Hanssen den Dag talte i Sønderjylland. Inden han rejste, havde han spurgt Hammerich, hvad han kunde sige om Valutareguleringen, og Hammerich havde da svaret, fortalte han, at han kunde love, at man fik Erstatning efter Markens Dagskurs paa Udbetalingsdagen, og derefter eftersom Marken steg. Men — svarede jeg — hvis den falder, hvad den vel nok gør, skal der saa betales tilbage? og skal det næste Hold have mindre? Det havde Hammerich ikke tænkt paa. Ja, det duer ikke, erklærede jeg ret brutalt, Hammerich gav mig Ret, og vi var meget spændte paa, hvad H. P. Hanssen havde sagt. Men da han kom tilbage, viste det sig, at H. P. Hanssen var gaaet let over Sagen, og intet var blevet refereret.

Jeg blev en anden Gang, da jeg var i København, tilkaldt og spurgt om, hvorledes man skulde kontrollere Rigtigheden af Angivelserne om Valutatabet, og hertil svarede jeg, at man maatte vel kunne tage Skatteangivelserne til Udgangspunkt, saaledes dog at forstaa, at hvis Vedkommende paastod, at han havde ejet mere end det af ham skattemæssigt opgivne, maatte han kunne bevise eller fremskaffe Formodning om, at hans Opgivende nu var rigtigt, og at han havde løjet ved Skatteopgivningen. Heroverfor blev indvendt, at man fra dansk Side ikke havde følt sig højtideligt forpligtet til at opgive rigtigt, men det kunde jeg ikke anerkende Berettigelsen til, idet man jo ikke alene narrede Staten, men i hvert Fald ved kommunale Opgivender ogsaa Naboen. Resultatet blev vist, at man tog alt for meget Hensyn til mit Svar derved, at man følte sig

alt for meget bundet af Selvangivelsen, i hvert Fald fik jeg det Indtryk, at man lidt for slavisk i Praksis fulgte denne, og at der, saavidt jeg forstod, maatte en ny Regulering til.

Hammerich meddelte mig, at det var bestemt, at jeg skulde forestaa Valutareguleringen i Sønderjylland. Dertil svarede jeg straks, at det kunde og vilde jeg ikke paatage mig. Det var jo kun en Ligning, som ikke havde min Interesse. Hammerich fastholdt sit, og der maa jo have været noget om det, thi Amtsforvalter Reimuth, der opholdt sig i Landsdelen for at tilrettelægge Skattevæsenet, meddelte mig ved en lille Middag, han ofrede paa mig, at saaledes hed det i den røde Bygning. Naar Juristerne, der forhørte sig hos Generaldirektør Koefoed om, hvem i Ministeriet, der skulde have den Opgave, havde Generaldirektøren, fortalte Reimuth, svaret, det skal Buuul. Han brugte saa mange u'er og viste dermed, at han ikke var tilfreds med Ordningen. Da Spørgsmaalet blev aktuelt, bad Amtmand Haarlev mig fra Koefoed om at komme til Haderslev og overtage Sagen — om det var for Landsdelen, som oprindelig tænkt, eller det nu var indskrænket til Haderslev, ved jeg ikke. Men jeg bad Amtmand Haarlev meddele Generaldirektøren, at det var jeg aldrig gaaet ind paa, og jeg kom ikke. Derefter hørte jeg ikke mere om den Ting.

Naar Amtsforvalter, eller den Gang Kontorchef, Reimuth, som før bemærket, gav en Middag til mig, var det som Tak for et Raad, jeg havde givet ham. Han bad mig en Gang længe før Middagen om at blive i Haderslev og ofre en Søndag paa ham. Han kendte mine Interesser for Skatteligningsprincippet (om det specielle Skatteproblem i Overgangstiden havde jeg iøvrigt skrevet en Artikel i Finanstidende, der i Landsdelen var blevet hilst med Tilfredshed). Nu skulde Hr. Reimuth have et Møde med Amtmænd og andre kommunale Mænd om, hvorledes han vilde foreslaa Ordningen. Det, som han navnlig ønskede mit Raad om, var, hvorledes han retfærdigt kunde dele Sol og Vind lige mellem paa den ene Side de

sønderjydske Forretningsmænd, der en Del af Aaret havde handlet i Mark, og som havde set deres Marks Værdi forsvinde, og som nu skulde gøre deres Indkøb i Kroner, og paa den anden Side de Forretningsmænd fra det gamle Land, som kom med Kronerne og Varerne og derved havde en stor Chance forud.

Jeg gav ham da det Raad at lade de kongerigske betale Skat i Kroner af tjente Kroner og lade de sønderjydske betale Skatten af Kroneindtægten i Mark. Det vil sige — *naturligvis* — ikke i Marksedler, men i Kroner efter en med Skatteafviklingen for Øje nærmere fastsat Kurs. Jeg nævnte udtrykkeligt, at Markens Bevægelser ikke skulde virke bestemmende paa den tilfældige Dag, hvor Betalingen skete. Dette tiltraadte Reimuth. Efter denne Drøftelse gik vi — Reimuth og jeg — efter indbyrdes Aftale for at faa Skøn af en klog Mand hen til Borgmester Holger Fink og forelagde ham Planen, som han straks forstod og godkendte som en god Løsning af dette for Sønderjyderne vigtige Problem.

Nogle Dage efter det Møde, Reimuth havde holdt med de vedkommende kommunale Mænd, rejste jeg, som ofte skete, i Toget med Amtmand Haarlev, og han fortalte mig da, at Reimuth havde fremsat et udmærket Forslag, hvilket han refererede, netop som jeg havde tænkt mig det.

Men jeg blev forfærdet, da jeg nogle Maaneder senere i Kroneudvalget mødte Referatet af Beslutningen, Derefter skulde der Uge for Uge fastsættes en Overkurs for Marken, der afleveredes til Skattebetaling. Uden at paaberaabe mig min Berettigelse som Ophavsmand til Ordningen, greb jeg straks ind for at paavise, at saaledes gik det ikke an. Men det var bestemt og fastlagt, og som P. O. A. Andersen og Hammerich bemærkede: Marken skal paa den Maade suges ud af Sønderjylland. Jeg kunde kun dertil svare, at den Form var vel den bedste til at sugе Marken ind i Sønderjylland ad alle Revner og Sprækker. Den, der havde skilt sig af med Marksed-

lerne, skulde altsaa til at købe op til Skattebetaling, og det gav da disse Sedler en unaturligt forøget Værdi. Saa vidt jeg forstod, blev alle Marksedlerne, der strømmede ind, oplagrede i Statskassen, til deres Værdi var Nul og Nix. Misforstaaelsen ærgrede mig, men mit Forslag var, hvis rigtigt fulgt, godt nok, og jeg kunde ikke gøre for, at det blev misbrugt.

Bedre Held havde jeg med Laanekassen og dens Forløber Kroneudvalget.

Da jeg en Gang i Slutningen af 1919 under Arbejdet for Kreditforeningens Start kom hjem til Lemvig fra en af mine mange Farter, fortalte min dygtige Kompagnon mig i sin Beretning, at han under mit Fravær havde arrangeret et Laan for en af vore Klienter, en Proprietær paa Egnen. Laanet var ordnet som et 3 Mdr.s Veksellaan til Vekselrenten i en lokal Bank. Beløbet var anvendt til Indløsning af den Markgæld, Klientens Paarørende havde i en Gaard i Sønderjylland, og Indløsningskursen var 30 % eller lidt derover.

Samtidig fik jeg oplyst, at der i samme Bank paa tilsvarende Vilkaar var ordnet et Laan som Driftskapital til en sønderjydsk Forretningsmand, der vilde afvikle sin Markgæld og gøre Indkøb i Kroner.

At noget tilsvarende foregik andre Steder i de jyske Provinsbanker, havde jeg hørt, men den Omstændighed, at jeg her kom Sagen lige ind paa Livet gjorde, at jeg vaagnede til nøjere Eftertanke om det uholdbare i Ordninger af den Art.

Til dette bidrog ogsaa den Omstændighed, at jeg første Gang, jeg havde været sammen med Nis Nissen, benyttede Lejligheden til at spørge denne om, hvad han mente om Markkursens Skæbne. Dertil havde han svaret, at Kursen efter flere smaa Hop opad i tilsvarende større Fald nedad efterhaanden vilde glide ned til Nul.

Jeg havde nok fra anden kyndig Side hørt den stik modsatte Opfattelse gjort gældende, men jeg havde fæstet Tiltro til Nis Nissens Betragtning, der jo ogsaa viste sig at være rigtig.

Jeg gav derfor overfor min Kompagnon Udtryk for, at Ordningen maaske ikke var saa klog, som den kunde have været. Dermed være dog ikke sagt, at jeg — hvis jeg havde været hjemme — turde have taget Ansvaret for at fraraade.

Dog vilde jeg nok i saa Fald have anført, at det antageligst var noget tidligt at indløse, da Chancerne for yderligere Fald i Markkursen var nærliggende, men det som navnlig gjorde mig betænkelig, var dels Ordningen til den høje Vekselrente, som muligt kunde komme til at gælde en rum Tid endnu, maaske kunde den endog blive forhøjet, og dels, at hvis Fornyelsen i en Bank af begrænset Format kunde blive vanskeliggjort, da var man først ude at svømme.

Den paagældende Sag var der imidlertid intet at ændre ved, men det stod mig klart, at en Fortsættelse ad den Vej for al sønderjyds Markgæld kunde føre til en Katastrophe, som Staten til den Tid maatte tage sig af, og derfor var i mine Overvejelser Vejen oplagt til det Resultat, at Staten burde træde til med det samme for at regulere Overgangen og yde Midlerne. Jo mere jeg kredsede om Emnet, jo mere klart stod dette for mig.

Da jeg næste Gang ganske kort efter kom til København og paa Hotel „Hafnia“ traf Dr. Karberg, med hvem jeg ofte ligesom med Holger Fink havde Drøftelser af den Art, betroede jeg mine Planer til ham, idet jeg hævdede, at der maatte gøres Skridt i den af mig tilsigtede Retning.

Dr. Karberg var straks meget interesseret og oplyste navnlig, at ret store Laan af tilsvarende Art, da Hovedstadsbankerne holdt sig tilbage, var ordnede i Grænsebanker, der var alt for smaa til Opgaven i det Omfang, hvori det skete, og han havde hørt, at det skete til stigende Renter, der pro anno naaede 11 pCt. Altsaa en typisk og for Moderlandets Anseelse uværdig Udnyttelse af Situationen.

Næste Morgen stod vi begge tidligt op, Karberg for at rejse tilbage til Sønderjylland, jeg for at møde Callø ved Morgen-

toget fra Haderslev. Der var en eller anden vigtig Ting, han og jeg skulde ordne sammen.

Mens vi om Morgenens drak Kaffe sammen, husker jeg, at Dr. Karberg spurgte, om jeg ikke mente, at man — altsaa før Genforeningen — a conto kunde udstede Kreditforeningsobligationer i Kroner, som derpaa kunde anvendes til Belaaning. Det var let for mig at paavise det umulige i den Tanke. Nej, Staten maa træde til nu.

Ja, sagde Karberg, det maa Du saa tage dig af og vide, hvordan det skal gribes an.

For mig stod det klart, at det nu gjaldt om først og fremmest ikke alene at faa Smaabankernes Udnyttelse overflødiggjort, men tillige opnaa at udelukke Mulighederne for Storbankerne til Udnyttelse paa dette Omraade, naar Risikoen efter Genforeningen blev minimal. — Derfor maatte Laaneinstitutionen, der skulde tage sig af de af Genforeningen betrængte, saa vidt muligt oprettes med det samme. Da man imidlertid ikke kan starte en Laaneinstitution uden at have Udlaansmidler, maatte der tildeles de Mænd, som skulde overtage Ledelsen af Laaneforanstaltningen en midlertidig Opgave, og her foreslog jeg altsaa som Opgave Undersøgelsen af Omfanget af Smaabankernes hidtidige Laaneforanstaltninger og Rentekrav samt hele Tilrettelægningen af Genforeningens Økonomi, hvorigenennem man kunde fastslaa, hvilke Midler der fra Statens Side maatte stilles til Disposition for de til Forberedelserne valgte Mænd.

At det ogsaa var H. P. Hanssens Opfattelse, at han med Ud nævnelser af Udvalgets Deltagere dermed valgte Laanekassens Bestyrelse, viste ikke alene, at netop disse Mænd med hans Billigelse uden videre overgik til Opgaven, da Sagen blev effektiv, men ogsaa, at han straks af Hensyn til Laaneinstitutionen vilde have en Bankkyndig med i Udvalget.

Da jeg altsaa samme Morgen, som Drøftelsen med Dr. Karberg var sket, mødte Callø paa Hovedbanegaarden, forelagde

jeg ham mine Synspunkter og Planer, medens vi som forudbestemt fulgtes ad til Sønderjydske Ministerium. Disse Planer billigede Callø. Vi kom straks ind til H. P. Hanssen, for hvem jeg refererede det, jeg foran har udviklet. H. P. Hanssen godkendte straks Planen, idet han samtidig fortalte, at han den samme Morgen havde modtaget et Brev fra Holger Fink, hvori denne, der var Formand for Handelsforeningen, havde været paa Linie med mig, idet han skrev, at det var nødvendigt, at der skaffedes Kronemidler til de sønderjydske Forretningsmænd.

H. P. Hanssen tog saa en Blok og spurgte mig, hvem skal vi saa sætte i det Udvalg. Han fortsatte: se Formanden udnævner Finansministeren, og dernæst skal Sønderjydske Ministerium repræsenteres gennem Hammerich, saa skal De, Direktør Buhl, med som Forslagsstiller, og Karberg, nævnede jeg, idet jeg refererede vore Drøftelser, ja, Karberg, han kan jo have en Opgave som Repræsentant for tysk Jura. Endvidere Holger Fink for Handelsforeningerne og Refshauge for Landboforeningerne.*)

Men saa — bemærkede H. P. Hanssen — maa der, da det jo drejer sig om en Laaneinstiution, en Repræsentant for Bankvæsenet, men — fortsatte han — hvis Finansminister Brandes skal udpege denne, tager han Glückstadt, og det vilde være rarest at undgaa ham, og det kan vi ogsaa godt, da De Buhl, der jo er Bankdirektør, kan repræsentere den Opgave. H. P. Hanssen oplyste, at dette vilde han gøre gældende overfor Brandes. — (Ogsaa denne Ordning tiltraadte Bran-

---

*) Jeg havde paa Læben at spørge, om ikke Callø skulde med, men da han var til Stede, selv om han holdt sig passiv, fandt jeg det anmassende af mig. Hans Eksistens kunde H. P. Hanssen jo ikke have glemmt saa lidt som Calløs Kvalifikationer dertil.

Men jeg fattede straks den Beslutning, at hvis Sagen blev effektiv, da at søge at faa ikke alene Callø, men ogsaa I. H. Schmidt og Refslund Poulsen ind. Dette Arbejde paabegyndte jeg overfor den valgte Formand P. O. A. Andersen, efter at Udnævnelserne forelaa. Men Gennemførelsen tog alt for lang Tid i Forhold til den afgørende Betydning, som netop de tre Mænd fik for Sagen.

des). Paa den „Landmandsbank“, Glückstadt i København hhv. jeg i Lemvig repræsenterede, var der ganske vist saa stor en Forskel som mellem en Elefant og en Kanin, men til Gengæld slog Elefanten den langt største Kolbøtte, da Forholdene senere afklaredes. (Kaninen blev senere solgt til Andelsbanken til Kurs 180). Naturligvis rettede jeg mig i Sædet, da jeg forstod, at jeg skulde remplacere Glückstadt, om hvis gedigne Storhed jeg dog allerede paa det Tidspunkt havde faaet en hel Del af den Tvivl, som H. P. Hanssen sikkert ogsaa har haft, og dette saa jeg allerede den Gang som Grunden til min Ophøjelse.

H. P. Hanssen erklærede, at han samme Dag vilde forelægge Forslaget for Finansminister Brandes, og han spurgte mig, om jeg havde noget særligt Ønske om, hvem der skulde blive Formand for Udvalget. Dog, tilføjede han, er det muligt, at han ingen Indflydelse fik derpaa, men han regnede med i hvert Fald at faa Lejlighed til at fremhæve den, jeg eventuelt foretrak. Han mente, at Valget vilde komme til at staa mellem Generaldirektør Michael Koefoed og Statsgældsdirrektør P. O. A. Andersen.

Jeg havde haft lidt med dem begge at gøre, mest med Koefoed, under hvis Skattevæsen jeg havde fungeret som Skatteraadsformand. Jeg kendte hans temperamentsfyldte Resoluthed, hvad der jo senere, da Kreditforeningens Skæbne stod paa Vippen, kom mig til Gode, fordi jeg vidste, hvorledes han skulde tages. Under ham, indsaa jeg, vilde Laanekassen og andre Problemer faa en resolut og hurtig Behandling og Afslutning, ligesom jeg mente at vide, at han nød stor Anseelse i Finans Kredse.

Det sidste og meget vigtige mente jeg, kunde ikke, som det viste sig med Rette, i samme Grad siges om P. O. A. Andersen; man var noget tilbøjelig til, næppe uden Grund, at smile af hans mange Ben, men her vilde der paa den anden Side ik-

ke blive Tale om at begrænse Sagen til mindst muligt (tværtimod), men navnlig om ikke at jage Sagen igennem.

Jeg svarede H. P. Hanssen efter bedste Overbevisning, at hvis jeg maatte vælge, tog jeg Koefoed.

Senere paa Dagen traf jeg atter H. P. Hanssen ved en festlig Lejlighed. Han meddelte mig da, at Brandes straks havde akcepteret min Plan, men at det var P. O. A. Andersen, som vilde blive Formand. Denne havde nemlig anmodet Brandes om at faa en Opgave under Genforeningen, og Koefoed havde allerede faaet Anmodning om at forestaa Valutareguleringen. H. P. Hanssen oplyste, at jeg snarest vilde faa min Udnævnelse som Medlem af Udvalget, og at der snarest muligt vilde blive indkaldt til det første Møde den sidste Lørdag før Jul.

Ved min Hjemkomst fik jeg den officielle Meddelelse, der nøje indeholdt Linierne i mit mundtligt fremsatte Forslag, idet den var saalydende:

Det midlertidige Ministerium
for
sønderjydske Anliggender.

Kjøbenhavn, den 19. December 1919.

Under Henvisning til stedfundne mundtlige Forhandlinger beskikker Ministeriet Dem herved til Medlem af et Udvalg med den Opgave

- 1) at foretage en nøje Undersøgelse af, hvor mange og hvor store Kronelaan Sønderjyderne har optaget her i Kongeriget, og under hvilke Former og paa hvilke Vilkaar de er optagne,
- 2) at bistaa Sønderjyderne med Opretholdelsen af en midlertidig Kronekredit paa rimelige Vilkaar og
- 3) i det hele at overveje og eventuelt stille Forslag om, hvilke Foranstaltninger der bør og kan foretages for at gøre Overgangen fra Mark til Krone saa let som muligt for det økonomiske Liv i Sønderjylland, hvilket herved meddeles Dem, idet tilføjes, at Departementet

menschef, Statsgældsdirektør P. O. A. Andersen er beskikket til Formand for Udvalget, samt at Møde afholdes i Udvalget førstkommende Lørdag Kl. 3 Eftermiddag i dette Ministeriums Lokaler, Niels Juelsgade 3, I.

H. P. Hanssen.

/ M. Hammerich.

Hr. Sagfører Orla Buhl,

Lemvig.

Da Dr. Karberg og jeg mødtes paa Hotel „Hafnia“ Dagen før den i Skrivelsen til Møde berammede Lørdag, satte vi os i en sen Aftentime til at udarbejde Koncepten til den Rundskrivelse, der til Opfyldelse af Opgavens Post 1 skulde udsendes til Pengeinstitutionerne for at faa oplyst, hvad der var laant og paa hvilke Vilkaar. Dette gjorde vi for dermed at fremme det egentlige Formaal, Laanene paa rimelige Vilkaar. Disse Koncepter afgav vi inden Mødet næste Dag til Hammerich. Indhentningen af Oplysningerne blev dog overdraget Nord-slesvigsk Kreditforening, og da de var indhentede, saa vidt det lod sig gøre, kom Laanekassen. Den egentlige Hensigt med Foranstaltningen, som jeg havde tænkt mig den, var dermed naaet, og Udvalget konstituerede sig uden videre som Laanekassebestyrelse. Da Laanekassen skulde starte, blev Udkast til Laaneblanketter m. v. rundsendt. Jeg havde, jeg tror 14 Rettelser at foreslaa. De blev alle akcepterede. Om Laanekassens Betydning og mulige Fejl i Tilrettelægningen skal jeg andetsteds udtale mig.

Med Hensyn til Udnævnelsens 3die Del at fremsætte Forslag om, hvilke Foranstaltninger der bør og kan foretages for at lette Overgangen fra Mark til Krone, tør jeg vist sige, at Udvalget iøvrigt ikke (altsaa udover det tilsigtede — forberede og tiltræde Ledelsen af Laanekassen) kom til at spille nogen afgørende Rolle.

Det blev imidlertid tilfældigvis den Del, der kom til at give Udvalget Navn. Det blev nuv. Landsretssagfører, fhv.

Borgmester Thulstrup i Haderslev, der den Gang var ansat i det sønderjydske Ministerium, som paa det første Møde, det eneste Møde, hvori han som Sekretær deltog, der har Æren herfor, idet han foreslog „Kroneudvalget“, en god kort Betegnelse, der straks blev akcepteret. Jeg vilde dog have foretrukket „Kronelaansudvalget“ for at fastholde Hovedopgaven. Men da det jo netop var Kroner, som man skulde have til Disposition gennem Laanekassen, var Navnet jo udmærket. — Og man kan ikke skille Kroneudvalg og Laanekasse ad. De var fødte samtidigt, og da man vedtog at overtage Ledelsen af Laanekassen som Bestyrelse, bestemte man fremdeles at varetage ogsaa andre Genforeningen vedrørende Interesser, naar saadanne faldt for. Hvad ogsaa skete og fik Betydning.

Ved Valutareguleringen, for at se paa andre Opgaver, kunde der fra Kroneudvalgets Side ikke røres. Den Sag sorterede jo under Generaldirektør Koefoed. Og denne skulde sikkert i meget bestemt Form have reageret, hvis Statsgældsdirektøren havde søgt at influere her.

Skatteproblemet kunde man ogsaa med Ro have holdt sig fra. Det sorterede under daværende Kontorchef Reimuth, og denne havde som før nævnt og sikkert i rigtig Form forelagt sit udmærkede Forslag for Administrator og andre af Landsdelens Autoriteter, og der faaet det godkendt. Hvor det blev ændret, forinden det blev refereret i Kroneudvalget, ved jeg ikke, men da Hammerich var enig i den førnævnte Ændring, maa det vel være under Passagen gennem det sønderjydske Ministerium.

Paa et vist Tidspunkt ønskede Formanden P. O. A. Andersen en Konference med Nationalbanken. Et fra hans Side set naturligt Ønske.

Dette Ønske meddelte Hammerich mig. Han oplyste, at han af Formanden havde faaet den Opgave at tilsiige Nationalbankdirektør, Dr. Ussing. Den Opgave, sagde han, er jeg ked af, og han tvivlede iøvrigt om, at Dr. Ussing overhove-

det vilde møde, i hvert Fald ikke efter en skriftlig Tilsigelse fra P. O. A. Andersen. Der er Blod mellem de to Mænd, fortalte Hammerich, og Ussing er jo ikke til at spøge med. Hammerich spurgte, om jeg ikke vilde gaa med over i Nationalbanken, saa var vi jo en lille Deputation, der kunde indbyde ham. Det gik jeg med til. — Dr. Ussing rankede sig i Sædet og havde vist noget ikke imødekommende paa Læberne, da Hammerich meget snildt havde forebragt Ønsket. Men Dr. Ussing sank det bitre og lovede at komme. Jeg holdt mig helt passiv, som min Op-gave var.

Men Mødet forløb ikke helt smertefrit.

Dr. Ussing mødte paa Klokkeslet den 23. Januar 1920. Han satte sig lidt tvært paa den ham af Formanden anviste Plads for Enden af Bordet til højre for P. O. A. Denne rejste sig og i smukke Ord takkede han Nationalbanken, fordi den havde stillet sig forstaaende og imødekommende overfor Landsdelen.

Derpaa svarede Dr. Ussing stadigt siddende langsomt og roligt, idet han til en Begyndelse saa lige ud over Bordet: „Naar Nationalbanken stiller sig imødekommende overfor Sønderjylland, er det, fordi det er vor Pligt. og for Udførelsen af vor Pligt skal vi ingen Tak have“ (idet han nu drejede Hovedet til venstre lige ind i Ansigtet paa Formanden, tilføjede han hurtigt), „specielt ikke af *D e m*“.

Naa! Det tog P. O. A. som en Mand, han gik videre.

Men Sangbunden var forstemt.

Som jeg senere skal vende tilbage til, havde jeg ved et forudliggende Møde allerede fremlagt en Exposé om den Stabilisering af Kreditforeningsobligationerne, der senere blev effektiv, og da der intet herom af Formanden blev bragt paa Bane, kunde jeg ikke dy mig for at udnytte Lejligheden til at komme i direkte Rapport til Nationalbanken, og, som det hedder i Protokollen, fremkom Buhl paany med Tanken om

Belaaning eventuelt gennem Skadesløsbreve, som i de faste Ejendomme skulde stille en bankmæssig Sikkerhed, som muligt kunde accepteres af Nationalbanken.

Medens mit Forslag om Belaaning af Kreditforeningsobligationerne imidlertid, som det siger sig selv, var tænkt som noget, der skulde foranstalles efter Genforeningen, var det Spørgsmaal, jeg rejste overfor Dr. Ussing, et Forsøg paa allerede nu at skaffe Laan til de betrængte i Landsdelen, altsaa uden at behøve at vente paa Laanekassen, selv om den var paa Trapperne.

Noget stort Haab havde jeg jo ikke. — Var i Virkeligheden selv klar over, at om nogen Sikkerhed, der kunde tilfredsstille Nationalbankens Laaneregler, kunde der ikke blive Tale, men anden Mulighed var der jo ikke.

Imidlertid hørte Dr. Ussing tilsyneladende med stor Interesse paa mit Indlæg, og han lovede iflg. Protokollen at drøfte Spørgsmaalet med sine Kolleger og muligt komme til et Resultat.

Dette hørtes der dog intet fra paa den Foranledning.

Derimod havde dette Møde den Interesse, at Dr. Ussing — som han selv oplyste — huskede mig, da vi senere, som efterfølgende skal vise, fik Brug for ham.

Der kunde jo ikke siges noget til, at Statsgældsdirektøren efter hans Indstilling og med den Berettigelse, Post 3 gav, vilde søge at tage sig af Kreditforeningens Interesser. At jeg ikke ønskede hans Indblanding, er en Sag for sig.

Jeg bestemte mig til, navnlig efter at være blevet bekendt med Forholdet til Nationalbanken, i muligt Omfang at passe paa, at han ikke kom til at blande sig mere end nødvendigt i disse Forhold.

Og jeg fik straks Brug for min Aarvaagenhed.

Paa det første Møde i Kroneudvalget den 20. Decbr. 1919 foreslog Formanden, altsaa P. O. A. Andersen, at man søgte

Forbindelse med samtlige Storbanker og Staten om Overtagelsen af de første 10 Millioner Kroner af Sønderjyllands Kreditforenings Obligationer.

Dertil bemærkede jeg, at Kreditforeningen allerede havde henvendt sig til og truffet Aftale med Landmandsbanken, og at jeg ansaa det for heldigst kun at have een Forbindelse. Endvidere gjorde jeg opmærksom paa, at jeg ansaa det for vigtigere at søge at faa etableret en Mulighed for en Belaaning af Kasseobligationerne for derfra at regulere Salget (som jeg betegnede, gennem en Tragt, der kun afgav, hvad Markedet kunde taale uden alt for stort Fald), altsaa for at forhindre, at Salget skete til en Kurs, der blev præget af det store Salg. Og jeg gjorde opmærksom paa, at Sagen jo ikke var klareret blot ved at faa solgt til Dagens Kurs. Hvis denne blev lav i Startøjeblikket, var det vigtigere at faa Salget udskudt. Endvidere var det jo ikke blot de første 10 Millioner, der gerne skulde sælges godt. Callø havde, oplyste jeg, anslaaet det første Aars Udlaan til 40 Milioner, og det at faa Storbankerne til at dele Købet af 10 Millioner mellem sig, kunde jo resultere i, netop naar man delte Interessen paa flere Hænder, at hvis Kurser steg, solgte de igen for at stryge Fortjenesten, saaledes at Kursen tilsvarende faldt under Salget af de sidste 30 Millioner. Det, som skulde opnaas, var en fast Placering til god Kurs, men Hovedstadsbankerne havde jo hver for sig andre Kreditforeningers Interesser at passe, og af disse Kreditforeninger var flere mod Oprettelsen af Sønderjyllands Kreditforening og vilde næppe billige en saadan Interesse for os.

Jeg har altid holdt paa, at man gør klogt i at nøjes med een Bankforbindelse, den bedste man kan faa. Dette var et hos mig fastlagt Standpunkt. Jeg har ogsaa ved anden Lejlighed hævdet dette, idet jeg med Virkning har brugt den Sammenligning, at man lige saa lidt skal have Maskepi med flere Banker som med flere Kærester. I begge Forhold stikker de

nemlig af allesammen, naar det kniber for en, og man netop har mest Brug for dem, Kæresterne ligesom Bankerne henviser i en Krisesituation til de andre, man indlod sig med. Det kan ingen af dem med Rette gøre, naar man har været trofast mod den *ene*, som man i gode Tider har sluttet sig til.

Mine Ræsonnementer blev faktisk godkendte. P. O. A. Andersen havde intet at bemærke dertil, men foreslog tværtimod, at han og Dr. Karberg, der den Gang boede i Sønderborg, dannede et Udvalg, som skulde forhandle med Bankerne, som det i Protokollen hed, efter Direktør Buhls Forslag. At dette ikke huede mig, behøver jeg vist ikke at oplyse. Jeg var vist saa indbildsk at mene, at jeg vist var bedst til at gaa mine egne Ærinder selv.

Paa et senere Møde i Kroneudvalget den 5. Januar har P. O. A. gjort nogle Bemærkninger om, hvorledes han tænkte sig Udvalget, bestaaende af Dr. Karberg og Formanden, skulde virke. Saa længe det stod paa disse Forberedelser, var der jo ingen Skade sket.

Hvad „Planerne“ gik ud paa, erindrer jeg ikke. P. O. A. havde en Tilbøjelighed til indledende at give orienterende Bemærkninger. Hvor gennemtænkte de var forinden, ved jeg jo ikke, men det kunde hænde, at hvis et Medlem, navnlig een af de sønderjydske Repræsentanter, kom med en eneste afbrydende Bemærkning eller blot en Rømning, der viste, at han ikke var enig, kunde P. O. A. meget behændigt iøvrigt dreje om og resultere i orienterende at fastslaa det stik modsatte af det, Indledningen — saa vidt man maatte forstaa den — beredte.

Lykkeligvis foretog Formanden sig intet i Spørgsmaalet Bankordningen. Jeg betroede mig den Gang til Dr. Karberg om min Frygt for, hvad der kunde laves af Ulykker, hvis „Udvalget“ gav sig til at optræde. Ordningen med Landmandsbanken var jeg som tidligere sagt, ikke glad ved, men en Sammenrod-

ning af Bankerne, uha! Dr. Karberg trøstede mig med, at han ikke havde hørt (og aldrig siden hørte) om Udvalgets Virksomhed, saa det skulde jeg ikke være bange for.

Efter Indledningen den 5. 1. 1920 om, hvad Formanden orienterende havde tænkt sig, drøftedes ifølge Protokollen, hvilke Foranstaltninger der kunde tages for at støtte den nye Kreditforening ved Placeringen af dens Kasseobligationer.

En af Direktør Buhl affattet Exposé om Stabiliseringen af Obligationerne oplæstes og sattes — iflg. Protokollen — under Debat.

Fremdeles ifl. Protokollen udformede Direktør Buhls Exposé nærmere den af ham i sidste Møde fremsatte Tanke, at Staten skulde belaaene den nye Kreditforenings Obligationer til en nærmere bestemt god Kurs og til samme Rente, som Obligationernes Kupons lød paa.

Formanden (P. O. A. Andersen) nærrede Tvivl om, at Bankerne gik med hertil, ogsaa vilde Staten sikkert have Betænkeligheder. Han vilde foretrække fast Overtagelse af første Post og senere — om fornødent — maaske Belaaning. Direktør Buhl forsvarede Belaaningsforslaget og tilføjede stadig iflg. Protokollen: Hvis Kursniveauet her hjemme i det givne Øjeblik var særlig lavt, vilde Sønderjyderne — der *skulde* tage deres Laan hjem og ikke, som det i mange Tilfælde fandt Sted i Kongeriget, under lave Kurser kunde lægge K. Obligationerne til Side og afvente bedre Tider — føle sig noget skuffede, navnlig hvis Kurserne forholdsvis snart efter gik i Vejret. Denne Kalamitet undgik man ved Belaaning, naar denne vel at mærke skete f. Eks. til Dagens fulde Kurs til omtalte lave Rente.

Hertil vil Formanden have bemærket som noget, han vidste, at en Bedring i Kursen vilde tage et á to Aar. — Andet end Taler om, hvad man kunde tænke sig at gøre, skete der lykkeligvis ikke.

Men saa kom det os venligt sindede Ministeriums Fald, og med dette faldt Kurserne katastrofalt.

Da vi, Callø og jeg, paa dette Tidspunkt (men før det værste Kursfald) var til Møde i København, blev vi enige om at gaa hen i Landmandsbanken og høre, hvilke „Hjælpeforanstaltninger“ denne vor Forbindelse havde i Beredskab for os. Vi bad Holger Fink om at gaa med.

I Landmandsbanken bad vi om at hilse paa Direktør Ringberg, med hvem den oprindelige „Aftale“ var truffet. Dette var ugørligt, og det viste sig jo ogsaa senere, at D'Hrr. havde ganske andre Ting at tænke paa..

Vi blev saa vist ned i Kælderen hos en Underdirektør, der havde med disse Ting — Fondsvæsnet — at gøre. Der var ingen Tvivl om, at vi kom til Ulejlighed. Dette viste Underdirektøren eller rettere søgte at skjule ved at tage overlegent paa Tingen. Det, han navnlig lod os vide, var, at Banken først og fremmest havde at sørge for sine gamle Kreditforeningsforbindelser, og at der intetsomhelst kunde siges om vore Kurser ud over, at de vilde blive betydeligt lavere end de tilsvarende i andre Kreditforeninger. Callø gjorde opmærksom paa, at det af Ringberg var lovet, at man skulde søge at holde Kurs med tilsvarende Kreditforeninger, og han og Underdirektøren kørte haabløst rundt i Sagen uden Mulighed for Kontakt. Der var ingen Naade for os. Da dette havde foregaaet en Tid, tillod jeg mig for at høre om Stillingen til det, hvorom der var rent Tilsgagn, at spørge, om Underdirektøren kendte Direktør Ringbergs bestemte Løfte om, at Landmandsbanken vilde overtage de første 200.000 Kr. til Vest- og sønderjydske Kreditforenings Kurs den paagældende Dag. Nej — det kendte han ikke noget til, og det kunde han ikke love noget om. Kan vi da ikke komme til at tale med Direktør Ringberg, spurgte jeg. Nej — ganske umuligt. Derefter sagde jeg saa henvendt til Callø og Fink, men til Efterretning for Underdirektøren: „Saa

mener jeg, at vi bør gaa, for her synes der jo ikke at være mere at tale om“. Og saa gik vi — tavse et Stykke hen ad Gaden, indtil Callø bemærkede: hvad nu. Dertil svarede jeg, nu skal vi til Nationalbanken og faa den til Forbindelse. Tror Du, det lader sig gøre, spurgte Callø. Det ved jeg ikke, men jeg ved, det er vor eneste Udvej, hvis vi overhovedet skal kunne starte.

Vi tog hjem, jeg til Lemvig, men begge med det bag Øret, at vi snart maatte gøre et nyt Forsøg i København. Callø meddelte mig, at han senere havde truffet en anden Underdirektør i Landmandsbanken, og med denne havde han prøvet paa at indlede en Drøftelse om Kurserne. Underdirektøren havde imidlertid givet det Svar, at efter Direktør Buhls aggressive Optræden i Landmandsbanken, regnede Banken ikke mere med Forbindelse med Sønderjyllands Kreditforening. Da Callø refererede dette, svarede jeg, at jeg fandt, at det var rart at have dette Forhold klarlagt. Og efter nyt Kursfald mødtes Callø og jeg i København for at faa en Ordning.

Og der gik altsaa vi to smaa Mænd en skønne Morgen fra Hotellet mod Nationalbanken. H. P. Hanssen var afgaaet som Minister og sad i Aabenraa. Vor gode Ven, Indenrigsminister Ove Rode, var afskediget, og Sønderjydsk Ministerium var blot et Ekspeditionskontor, der likviderede. Kursen faldt stadig. Humøret i tilsvarende Grad.

Da vi kom til Nationalbankens Stentrappe, stoppede vi op, fordi Callø bemærkede, om det dog ikke var rigtigst først at gaa til Landmandsbanken, for, spurgte han — har Du tænkt paa, at hvis det mislykkes her i Nationalbanken, kan vi ikke derefter gaa tilbage til Landmandsbanken. Dertil svarede jeg, at det har jeg netop tænkt paa, og Du har Ret i, at vi ikke kan gaa tilbage til Landmandsbanken. Jeg kan nemlig ikke gaa med, men her er det jo saa heldigt, at jeg ikke har afbrudt Forbindelsen med Lemvig. Der kan jeg vende tilbage til, og Du kan gaa til Landmandsbanken og med fuld Sandhed give mig

Skylden for den eventuelle forrykte Henvendelse i Nationalbanken. Ja lad os saa gaa der ind, men Du skal føre Ordet, sagde Callø.

Vi fik straks Foretræde for Dr. Ussing, der taalmodigt hørte paa hele min Udvikling. Hans prægtige stærke og kloge Ansigt røbede ikke meget om Svaret, men det lidet, som det viste, var Forstaaelse, Interesse og Velvilje.

Jeg fortalte om Landmandsbankens Stilling til os — som jeg klogeligen ikke da kritiserede, men tvært imod udtalte, at vi, som det laa, godt forstod den, ligesom vi var klar over, at en tilsvarende Stilling maatte de andre Banker, nu da det kneb for alle, tage af Hensyn til deres gamle Kreditforenings-Forbindelser.

Men jeg fastslog, at den eneste Udvej, vi herefter saa, var den, at Nationalbanken overtog Forbindelsen uden Mellemed. Her tror jeg dog, at Dr. Ussing spærrede Øjnene lidt mere op. Jo, sagde jeg, det maa den for at faa K. Obligationerne solgt til samme Kurs som tilsvarende Kreditforenings K. Obligationer. Noget andet vilde være at bedrage den Landsdel, som nu ikke skal have Tillægslaan til Forbedring, som kan udskydes, men som helt skal belaanes. Derfor maa Nationalbanken for ikke at tvinge til utilfredsstillende Salg og opelske et generelt Fald Landet over p. Gr. af de store Poster, der kommer paa Markedet, stille det fornødne Beløb til Disposition for Belaaning af første Aars Udlaan. Hvor meget, spurgte Dir. Ussing — 40 Millioner, svarede Callø. Og fortsatte jeg: Disse Laan maa ydes, saaledes at Laantageren faar mindst den Kurs udbetalt, som han kunde opnaa ved Salg i Dag, og dette Laan maa han have til en Rente, som Kuponen dækker. D. v. s., at han i Dag og fremdeles, til Kursen bliver brugelig, stilles mindst lige saa godt, som hvis han havde solgt, og dertil faar han Chancen for at faa den senere opnaaede højere Kurs udbetalt. For at holde Kursen oppe er det, at vi vil henstille til Nationalbanken, at den stiller et Beløb paa f.

Eks. 10 Millioner til Brug ved Støttekøb. Salget skulde jo gerne kunne reguleres saaledes, at man ikke ved at forhaste sig dermed bragte Kursen i Fare. Det bedste var, om Nationalbanken vilde paatage sig at lade Salget foregaa i den Orden, Be-
laaningen var sket. Det, som jeg kaldte, at Obligationerne skulde trages ud paa Markedet.

Dir. Ussing gav intet Svar ud over et Løfte om, at han den samme Dag skulde drøfte Sagen med sine Kolleger. Kun spurgte han, til hvem af D'Hrr. skal jeg sende Svaret. Til Direktør Buhl i Lemvig, vi tager nemlig begge hjem i Aften, svarede Callø. Da vi kom ned i Nationalbankens store Hall, sagde jeg til Callø. Det Brev, vi faar efter dette ene Besøg, kan jeg skrive paa Stedet. Det bliver i første Omgang et pænt Afslag, som vi skal over at drøfte igen, hvis vi skal klare Sagen. Men saa kan Tiden være forpasset. Derfor foreslog jeg, at vi ventede endnu en Dag med at rejse, og da vi var enige herom, gik jeg ind i den Boks, der findes i Bankens Forhal og ringede op til Dir. Ussing, som jeg meddelte, at vi ikke rejste, samt spurgte, hvornaar vi personligt maatte afhente hans Svar. Vi fik Tid næste Dag Kl. 2.

Og Kl. 2 sad vi der igen, og saa fik vi Svaret. — Dir. Ussing oplyste i den venlige Form, hvori man meddeler Familien om en kær Paarørendes Død, at han og hans Kolleger havde indset, at den Sag var saa vigtig, at Nationalbankens Direktion havde anset sig forpligtet til at sammenkalde Hovedstadsbankernes Direktører og forelægge dem Problemet. Svaret var blevet, at man sikkert maatte regne med, at Sønderjyllands Kreditforenings K. Obligationer vilde faa en Kurs, der laa ca. 4 Points under tilsvarende Kreditforenings Obligationer.

Med Hensyn til Spørgsmaalet om Nationalbankens Overtagelse af Forbindelsen direkte med Sønderjyllands Kreditforening, fortsatte Dir. Ussing, vilde noget saadant være en ganske ekstraordinær Foranstaltning, som Nationalbanken iøvrigt ikke havde Apparatet til.

Det at paatage sig at stille Millioner til Disposition til Køb og Salg til Fordel for en enkelt Kreditforening, laa helt udenfor de Opgaver, som Nationalbanken ifølge sin Oktroj havde Berrettigelse til, det maatte, hvis det skulde praktiseres, være en Statsopgave.

Derimod var det at udlaane mod Haandpant naturligvis noget, der laa indenfor Opgaven, men da dette Ønske var knyttet til de øvrige Krav, var der næppe Grund til at drøfte, om der kunde blive Tale om de af Direktør Buhl ønskede Betingelser, altsaa hvad Laaneprocenten og Renten angik.

Det vilde altsaa sige, at vi i dette hellige Øjeblik havde modtaget et pure Afslag og dermed faktisk en Meddelelse om, at Sønderjyllands Kreditforening var at opgive. Jeg følte mig den Gang overbevist om, at D'Hrr. Bankdirektører var gaaet hjem fra Mødet Dagen før med den Tanke, at nu var den Sag klarret, som D'Hrr. ønskede den. At dette ogsaa var Calløs Opfattelse, kunde jeg se paa ham.

Det skal vi dog nappes om, tænkte jeg. Saa gjorde jeg mig saa dristig til Calløs store Forundring at svare, at jeg var glad ved den Forstaaelse, der ret beset paa alle Omraaderne lyste ud af Doktorens Svar. Denne, der ikke var let at bringe ud af Fatning, saa maaske dog lidt desorienteret ud.

Jeg fortsatte. Thi det, som altsaa krævedes for Muligheden af at faa Nationalbanken til Forbindelse: en ekstraordinær Situation, møder vi jo med. Vi staar her over for den mest ekstraordinære Situation, som nogensinde vil kunne opstaa i Forhold af denne Art. Det vilde hos Sønderjyderne blive betragtet som den allerstørste Hæder og vække den største Betryggelse, naar netop Nationalbanken gik direkte ind, og iøvrigt kræver Nødvendigheden dette og dette navnlig efter de andre Bankers Svar. Nationalbanken er jo den eneste, som ikke har andre Kreditforeningers Kurser at passe.

M. H. t. de praktiske Vanskeligheder, at Banken ikke havde Apparatet, fortsatte jeg, lod disse sig vel overvinde. Ja, sva-

rede Dr. Ussing, der her gik i Skred, det kunde jo nok om saa skulde være, ordnes gennem en Vekselerer, og som et straalende Bevis paa, at vi havde ham med os, tilføjede han, hvilket Firma han i saa Fald vilde tænke paa..

De sagde, fortsatte jeg, at Fremskaffelsen af et Millionbeløb til gennem Opkøb at højne Kursen var en Statsopgave. Maa jeg spørge, om vi maa forstaa det saaledes, at De vil gaa med til det øvrige, Udlaanet og Forbindelsen, hvis der fra Staten kan fremskaffes et Tilsagn om de 10 Millioner Kroner dertil.

Svaret lød. Det kan jeg naturligvis ikke love Dem, Direktør Buhl, for det har vi i Direktionen ikke drøftet nærmere indbyrdes, men jeg vil love Dem, at hvis De kan komme med et saadant Tilbud fra Staten, skal Spørgsmaalet i sin Helhed blive taget op til ny velvillig Behandling. Og tilføjede han, som Medlem af Kroneudvalget og den — jeg husker det fra Mødet i Kroneudvalget, hvor jeg var til Stede — der har fremsat denne Plan, maa De jo kunne forfølge den videre overfor Staten. Tak, det maa vi jo arbejde paa, sagde jeg. Og saa gik vi.

Nu skal vi op til (den under Overgangen fungerende Finansminister) Generaldirektør Koefoed, sagde jeg til Callø, Imidlertid vil jeg helst have, at vi havde haft et mere solidt Mandat, altsaa at vi ikke skulde nøjes med den Fuldmagt, Dir. Ussing faktisk havde givet mig til at optræde overfor Staten. Jeg vidste, at P. O. A. Andersen var bortrejst. Men jeg gik op til Hammerich i det fhv. sønderjydske Ministeriums Lokaler. Hammerich var Næstformand i Kroneudvalget. Jeg fortalte ham kort, hvad der var foretaget og spurgte, om han som Næstformand vilde billige, at jeg gik til den fungerende Finansminister om denne Sag. Hammerich kunde ikke skjule, at han var stødt over, hvad jeg i Forvejen havde foretaget mig uden at lade det gaa igennem Kroneudvalget, han vilde i hvert Fald tværtimod modsætte sig, at jeg paa dette Udvalgs Vegne foretog mig videre. Dertil var intet at sige. P. O. A. vilde aldrig selv have givet den, saa lidt som jeg vilde have anmodet ham der-

om. Han vilde tværtimod selv have blandet sig i Sagen, og ingen ved, eller rettere jeg troede at vide, hvad det i saa Fald var resulteret i.

Godt, sagde jeg til Hammerich, saa kan og skal jeg altsaa ikke støtte mig til Kroneudvalget, men Kreditforeningen maa jo have Lov til selvstændig at varetage sine Interesser, og jeg oplyste, at paa denne Institutions Vegne vilde jeg foreslaa Callø, at han og jeg rettede Henvendelsen. Det ved jeg, at vi ikke behøver at spørge Kroneudvalget om, sagde jeg.

Og bedst var det vel nok, at Kroneudvalget ogsaa her holdtes udenfor. Jeg vidste jo, at Forholdet mellem de to vidt forskellige Mænd, Generaldirektør Koefoed og Statsgældsdirektør P. O. A. Andersen, ikke var bedre end dertil. Det var efter min Mening tidligt nok, naar Sagen var ordnet, og Formaliteterne skulde udveksles, at P. O. A. og Kroneudvalget traadte til. Iøvrigt havde Dir. Ussing — sikkert ikke uden en vis Forstaaelse af Situationen — berørt Muligheden af, at jeg gik til Koefoed. Sagen hastede nemlig, og jeg har aldrig været slem til at lade Formaliteterne lægge sig paa tværs af Realiteterne. Det var bestemt ikke noget, der maatte udsættes, ikke til der var dannet en ny Regering (f. Eks. I. C. Christensen). Jernet var gloende.

Noget andet var, at jeg selv ikke var særlig stolt af at rette Henvendelsen. Husk, at det nu var Knald eller Fald. Vi var næsten venneløse med Fjender, mægtige Fjender i Hobetal. Jeg kendte Generaldirektør Koefoeds korte Maade at afgøre Tingene paa, og dette Kendskab bestemte jeg mig til benytte mig af. Jeg spurgte Callø, om jeg ogsaa her skulde føre Ordet, — ja absolut. Men saa maa Du ikke blive forfærdet, hvis jeg sætter Trumf paa, sagde jeg. Gør, som Du vil.

Vi kom saa ind til den fungerende Finansminister, og jeg gav en meget kort Fremstilling af, hvad der laa forud, idet jeg saa hurtigt som muligt og forsætligt lidt brutalt kom til Pointet i det Spørgsmaal: Vil Staten stille 10 Millioner til Disposition

til gradvis Opkøb af Sønderjyllands Kreditforeningsobligationer for derigennem at holde Kursen oppe. Finansministeren optraadte i første Omgang, som jeg havde ventet. Han slog med en udslettende og afvisende Bevægelse ud med begge Hænder og svarede „absolut Nej“. „Nu har Valutaordningen kostet den danske Stat (jeg husker ikke hvor mange Millioner) og mere skal der ikke ofres paa den Ting“.

Det forstaar vi, svarede jeg, nøjagtigt lige saa absolut som Ministeren, — men vil Finansministeren saa ikke gøre os den Tjeneste at hjælpe os til at faa Oprettelsen af Sønderjyllands Kreditforening standset, thi skal Landsdelens Laanetrang realiseres til de af Finansmændene bebudede Kurser eventuelt 4 pCt. under de foreliggende stadigt dalende Kurser, er det en saa daarlig Tjeneste at gøre Mændene dernede, at vi i hvert Fald ikke vil være med dertil. Og føjede jeg til, dette tør vel siges ikke at være Udførelsen af en Direktørinteresse (noget, der fra anden Kreditforenings Side offentligt var fremsat som Motiveringen til Konkurrentens Oprettelse). Virkningen blev den ventede.

Dette her er nok Alvor, sagde Finansminister Koefoed med et helt andet Tonefald, lad os tale om Tingene. Og saa talte vi sammen en Time i en hel anden Tone og fik gjort Ministeren begribeligt, at det at imødekomme os absolut ikke behøvede at betyde Tab for Staten, men tværtimod kunde blive (og blev) til Millionfortjeneste. Men efterhaanden forstod han i det Hele, hvilke Fordele denne faktisk lille Tjeneste fra Statens Side iøvrigt kunde betyde i Retning af Nationalbankens Forbindelse og midlertidige Laan paa omtalte Betingelser.

Hele Synspunktet anerkendte han. Og klart laa det jo, at skulde Staten støtte, skulde det netop ske gennem en Bank, der kun havde denne Forbindelse, altsaa Nationalbanken.

Hans Slutningsbemærkning var følgende. Ja, D'Hrr. ved jo, at jeg kun er Finansminister i Uger, måaske kun Dage, saa De forstaar, at jeg ikke som saadan kan afgøre Sagen, men naar

jeg ikke længere er Finansminister, er jeg atter Departementschef, og det første jeg vil gøre, lover jeg Dem, skal være at forelægge Deres Ønske for den kommende Finansminister, og jeg skal selv gaa i Breschen for dets Opfyldelse.

Dermed var faktisk Sønderjyllands Kreditforening frelst ud af den største Fare, den nogensinde har været i eller kan komme i. Og i den Følelse gik vi. Nu var det kun at vente paa den nye Regering. Henvendelsen til Kroneudvalget lod jeg i Bero. Det var for stor en Risiko, om man derfra vilde til at virke.

Men da der nogen Tid efter blev sammenkaldt til et Kroneudvalgsmøde, bad jeg Hammerich om dertil at indbyde Callø, der som førnævnt mærkværdigvis ikke var Medlem af Kroneudvalget (men som jeg før har oplyst, senere blev Medlem sammen med I. H. Schmidt og Refslund Poulsen). Ønsket om at faa Callø med til Kroneudvalgsmødet var selvfølgelig fra min Side. Nu var det nødvendigt, nu turde jeg sætte Formanden ind i mit Arbejde. Og her skulde Callø med. Hammerich havde ikke spurgt mig om, hvad jeg fik ud af Henvendelsen til Koefoed og jeg ikke meddelt det.

Den 8. Maj 1920 afholdtes dette Møde. Imidlertid var den nye Regering med Neergaard som Statsminister udnævnt.

Paa Dagsordenen var opført Spørgsmaalet om Sønderjyllands Kreditforenings Obligationer. Jeg bad Hammerich om, at dette Spørgsmaal maatte blive behandlet ved Formiddagsmødet. Ikke desto mindre blev flere — ret ligegyldige — Sager behandlede først, og dette tog Formiddagen. Saa var der Frokostpavse, og først derefter kom Sagen om Sønderjyllands Kreditforenings Obligationer for. Formanden, der altsaa intet kendte til, hvad Callø og jeg havde foretaget os, kom med en lang Udvikling om Salg til Sparekasserne af bestemte Partier til Dagens Kurs og andet deslige, der ikke havde Hold i Realiteter, idet der intet overfor disse Institutioner var forberedt. Endeligt fik jeg efter flere Anmodninger Ordet. Og uden

at ænse Formandens lange Indledning om Sparekassernes eventuelle Køb afgav jeg en saa kort og koncis Redegørelse, som det var muligt efter Hensynet til alle Momenter i Sagen med Nationalbanken og Minister Koefoed. — Jeg henstillede, at man skulde søge en Drøftelse med Nationalbanken for at faa officielt bekræftet, at den, som det var stillet i Udsigt, var villig til at overtage Forbindelsen og yde Laanene paa de af mig omtalte Vilkaar, ligesom jeg henstillede, at man burde søge Forbindelse med den lige udnævnte Finansminister Neergaard om dennes Stilling til den Indstilling, Koefoed havde lovet at afgive. — Og jeg skal love for, at der blev Gang i Støvlerne. De i Luften svævende Sparekasseordninger blev glemte. Direktør Bech (Kolding) blev af Formanden, længe før jeg var færdig, straks sendt ud til Telefonen for at forhøre hos Nationalbanken, om vi kunde komme der over til en Konference. Ligesom der blev ringet til Finansministeren. Mødet i Nationalbanken blev berammet til Afholdelse med det samme, og før jeg havde afsluttet, satte vi i Løb der over og blev vist ind i Repræsentantskabssalen. Og der sad vi altsaa i de høje Lænestole, Kroneudvalget + Callø paa den ene Side af det brede lange Bord, og paa den anden Side Nationalbankdirektørerne Winther, Rubin, Ussing og Stephensen.

P. O. A. indledede selvfølgeligt og fulgte ret godt, men meget svævende det, som jeg lige forinden havde haft Lejlighed til at fremstille for ham. Naar jeg var nervøs for, hvad der kunde komme, var det, fordi jeg ansaa det for nødvendigt, at man gik ud fra, at der under Forudsætning af, at Statens Tilsagn om 10 Mill. Kroner kom til at foreligge, var givet Tilsagn om det for P. O. A. ganske nye Nationalbankovertagelsen af Forbindelsen og de billige procentvis store Laan. — Jeg ønskede ikke, at der skulde opstaa Diskussion herom. Men jeg havde jo ikke haft Lejlighed til at fuldende min Fremstilling i Kroneudvalget, fordi Mødet blev berammet omgaaende.

Heldigvis løb P. O. A. ret hurtigt tom, idet han bemærkede,

at da Planen, vi kom for, var Direktør Buhls, saa han gerne, om denne selv vilde forelægge den. Dette var jeg jo ikke forberedt paa, men da jeg jo kendte mine Ting, skilte jeg mig vist, efter hvad der blev sagt, helt pænt derfra, og jeg fik under denne Redegørelse fremstillet de særligt gunstige Betingelser for Laanene i Nationalbanken, alt under Forudsætning af, at Staten ydede de 10 Mill., ligesom jeg fastslog, at jeg gik ud fra, at Nationalbanken i København skulde have Opgaven (at være Tragten) at sælge, naar man *der* i den Orden, Indleveringen var sket, fandt det klogt. Dette førte til, at man kastede sig over dette Problem, altsaa sprang det øvrige (som vedtaget) over. Spørgsmaalet var altsaa ikke Forbindelsen med Nationalbanken (under Forudsætning af de 10 Mill.), men om vi skulde have Midlerne indtil 40 Millioner til Disposition. Her skete det, at Direktør Bech (Kolding), der ikke havde hørt min Fremstilling ved Mødet, desværre kom ind paa, at Udførelsen burde ske gennem hans Filial i Kolding, og dette optog den største Del af Mødet. Der var ogsaa et andet underordnet Problem, hvor Direktør Winther fastslog, at jeg havde Ret.

Efter mig talte Callø støttende og nærmere udviklende om mit. Han gjorde det klart og klogt, saa det undrede mig, at han bag efter sagde til mig: Det var godt, at det var dig, der skulde tale først. Jeg var straks saa imponeret over, at vi sad her og talte paa lige Fod med Nationalbankens høje Direktører, at jeg tror, jeg ikke kunde have talt. Det var en Levning fra den tyske Tid, som Callø hurtigt gjorde sig fri for.

Til Slut bemærkede Nationalbankdirektør Winther, at vi nok kunde regne med, at Nationalbanken (under Forudsætning af de 10 Mill. fra Staten) paatog sig Forbindelsen, at der blev stillet os indtil 40 Millioner Kroner til Disposition (uden at der blev taget Forbehold mod mine Vilkaar. Tværtimod husker jeg, at en af Direktørerne bad mig uddybe en enkelt Ting af de af mig foreslaaede Laanevilkaar. Disse fik han uden at reagere). Dog krævede Nationalbanken, at i saa Fald skulde

Sønderjyllands Kreditforenings Direktion og ikke Nationalbanken disponere over Salgstiden. Saa vidt jeg husker, blev P. O. A. Andersen, allerede mens vi sad i Nationalbanken eller umiddelbart derefter kaldt til Telefonen for efter Forespørgsel at modtage den Besked fra Statsministeriet, at Sagen om de 10 Millioner paa Koefoeds Indstilling var i Orden. I hvert Fald havde P. O. A. faaet Beskeden, da jeg samme Aften rejste hjem og traf ham i Toget. Han skjulte ikke, at han fandt, at jeg havde manøvreret klogt i den Sag, men heller ikke, at han meget gerne havde set, at jeg havde ladet den gaa gennem ham. Paa en Maade havde jeg lidt ondt af Manden, hvis gode Vilje jeg ikke skal bestride, men jeg maatte handle, som jeg gjorde, fordi jeg saa saaledes paa det, at hvis Sagen ikke netop var grebet an, som det skete, og netop paa det Tidspunkt, hvori det skete, vilde Sønderjyllands Kreditforening enten aldrig været blevet til, eller hvad der havde været værre, være blevet en svagelig maaske dødfødt Institution, som jeg i hvert Fald vilde have betakket mig for Deltagelse i.

Da de første Obligationer skulde sælges, blev det overdraget mig at rejse til København for at drøfte Kursen, desværre ikke med Nationalbanken, men med Statsgældsdirektør P. O. A. Andersen og Vexeleren. Jeg husker, at Henriques hos Statsgældsdirektøren, hvor Mødet holdtes, mødte med en Opstilling af alle tilsvarende Kreditforeningsserier. Han havde regnet Dagens Gennemsnitskurs ud. Jeg blev spurgt, om jeg kunde godkende den. Jeg opdagede da, at een af Kreditforeningerne maaske paa Grund af en særlig uheldig Børsdag, havde en betydelig lavere Kurs end de øvrige. Og jeg tog da min Blyant og slog en Streg over dette Tal og svarede, ja hvis det Tal gaar ud af Beregningen. Hvor meget det hævede Gennemsnitskursen, husker jeg ikke, men vi kom meget lidt paa-faldende op i Forhold til vor Nabokollega, og det husker jeg,

var Callø ikke saa glad ved. Han mente, vi burde have startet under en beskednere Kurs.

Jeg forstod ikke Callø, men jeg tav. Det drejede sig om den Bagatel, der gjorde, at vi i Starten dokumenterede, at vi ansaa vore Obligationer som lige saa gode som Øernes og ikke paa Forhaand vilde lide under den Kritik, der paa dette Tidspunkt herskede over for Vest- og sønderjydsK Kreditforenings noget for højtspændte Udlaan. — En Kritik, der under denne Kreditforenings indledende Udlaan i Tønder Amt fik sin Bekræftelse derved, at disse i første Omgang blev saa høje, at vi maatte holde os noget tilbage. Vi kunde ikke være med i Vognen. — Og lad os endelig ikke tro, at den lille Kursforhøjelse har nogetsomhelst med det Fald at gøre, der senere en Overgang kom. — Dette havde sine naturlige Grunde, som jeg skal vende tilbage til.

Det er rigtigt, at vi ikke under Haandpantsætninger opnaaede saa gunstige Laanevilkaar hos Nationalbanken, som jeg havde foreslaaet, og som jeg havde Lov til at gaa ud fra, at Nationalbanken faktisk var gaaet med til.

Men for at opnaa dette, skulde der have været hamret videre løs paa den Kile, hvad der ikke blev. Dette vanskeliggjordes derved, at Filialen i Kolding fik Held af sit Ønske om at være Centralen for Belaaningen. — Da var det nærliggende at regne med, at saa kom det let til at gaa paa den for Filialen sædvanlige Trommerum. Men de 40 Millioner var i hvert Fald derigennem stillet til Disposition. Naar dette i alt for liden Grad blev udnyttet, skyldes det særlige Grunde. En meget væsentlig Grund hertil var, at der udadtil intet blev gjort for at gøre Laaneformen og dens Fordele bekendt.

Da Ordningen langt senere blev oplyst paa en Generalforsamling, blev der da ogsaa rettet Kritik mod Direktionen, fordi dette var fortiet. Men da var Tiden forpasset.

Men dertil kom navnlig, at „Tragten“ sprængtes. Min af Dr. Ussing fuldt forstaaede Tanke var jo den, at Nationalban-

ken i København skulde modtage alle Sønderjyllands første Aars Kasseobligationer og belaae dem under den af mig foreslaaede Form, der samtidig med, at den ikke havde beredt Nationalbanken en Øres Tab, havde givet Laantageren en fra Tabsmulighed udelukket fin Chance. Laantageren havde faaet det samme Provenu udbetalt, som hvis han havde solgt, og han bevarede Muligheden for uden Rentetab at opnaa yderligere Provenu, hvis Kursen steg. Der skulde — ifølge min fremstillede Plan — ikke sælges een Obligation paa Børsen eller direkte, hvis Kursen kom under Tidens allerfineste Kurs — Salget skulde foregaa i den Orden. Obligationerne indkom fra Kreditforeningen.

En saadan Ordning kunde have været Laantagerne paa-tvungne ved Kreditforeningens Start, men denne Mulighed var forpasset og laa ikke for. Hvis den skulde have været indført senere, maatte det ske ad Frivilighedens Vej bl. a. og navnlig ved Henvendelse til de lokale Banker, der forberedte Laanene. Men for det første skete en saadan Henvendelse, saa vidt jeg ved, ikke, og for det andet og navnlig var det mere end tvivlsomt, at disse Banker vilde lade sig fravriste de Provisioner, de kunde beregne sig ved direkte Salg. — Og lave en Ordning for de villige og lade de andre have frit Spil, vilde jo sige, at „de andre“ de uvillige, alene nappede Fordelen ved Opkøbet gennem de 10 Millioner. Derfor var det i Virkeligheden rigtig og nødvendigt, da disse andre masede paa for at nyde Fordelen, for en Tid at opgive Opkøbet og lade Kursen falde. — Dette havde paa den anden Side den Fejl, at under denne Lavkurs var det en nærliggende Fristelse for de, der vidste, at Opkøbet viide begynde paany og Kursen stige, at købe til Lavkursen og saa sælge til Højkursen, og man maa ikke glemme, at en halv Procents Stigning paa 2 Dage svarer til en Rente af 180 % p. a. Saa Fristelsen for den velvidende Inderkreds var stor.

Altsaa der skulde have været holdt paa intet Salg under slet

Kurs, og de Salg, der skete, skulde i videste Omfang ske til Sønderjylland venligt indstillede Institutioner, der ikke søgte Gevinst paa Landsdelens Bekostning. Men naar Sagen skulde ordnes, som den blev det, var alle ekstraordinære Foranstaltninger vanskeliggjorte.

Det rigtige havde jo været, at een Mand eller nogle Mænd i Nationalbanken Dag for Dag bestemte, hvad der skulde ske m. H. t. Køb og Salg, ligesom disse besørgede Videresalg af Beholdningen til foran nævnte venligt sindede Institutioner. — Den eller disse Mænd maatte ikke have anden Interesse i Kursstigning og Fald.

At mine Planer altsaa ikke blev gennemførte i det Omfang, vi havde tilrettelagt det og haabet det, skal ikke nægtes. At den oprindelige Plan har været bemærket og senere drøftet med Interesse, ved jeg, fordi jeg flere Aar efter har været anmodet om at gengive den. Imidlertid maatte jeg samtidigt oplyse, at dér, hvor den var paatænkt, kunde den ikke bruges. — Det kunde den rigtigt forstaaet og rigtigt startet i Tide overfor den ene Opgave, jeg her sigtede paa.

Men jeg maa have Lov til at beklage, at alt for faa af de 40 Millioner kom ind under Ordningen, som den nu blev. De, som benyttede den, tjente vist mellem 10 à 15 %. Den Omstændighed, at Staten kunde tjene de samme Procenter ved det utidige Videresalg, viser ogsaa, hvad der rigtigt udnyttet kunde have været tjent for Landsdelen.

Imidlertid var ogsaa denne Del af Ordningen, selv om den blev for lidt udnyttet, af stor Interesse for rette Vedkommende. Dertil kommer — *hvad der ikke maa glemmes* — at Ordningen med de 10 Millioner til Disposition fra Statens Side var en Betingelse for at komme igen til Nationalbanken og faa denne Bank til Forbindelse.

Hvis man inden for Nationalbanken (saaledes som jeg oprindeligt havde tænkt mig det, men som jeg maatte erkende næppe var foreneligt med dens Oktroj) havde paataget sig Opgaven

at administrere de 10 Millioner til Støttekøb og i størst mulig Udstrækning det direkte Salg til Sønderjyllands mange Venner, der ikke tænkte paa Videresalg, var i hvert Fald et for Landsdelen skæbnesvangert Fejlgreb undgaaet.

Ved Bedømmelsen af den Betydning, det af Callø og mig trufne Arrangement fik, maa ogsaa de her bristede Forudsætninger om Udøvernes Forstaaelse tages i Betragtning.

Der kan spørges, om det ikke havde været bedre, hvis vi ikke som det første Skridt havde henvendt os til Landmandsbanken, men var gaaet til en af de andre Storbanker.

Jeg tror hertil at kunne svare, at som det udviklede sig, var det netop et Held, at vi indledte dér; Landmandsbanken kunde vi komme fra og kom fra, fordi den var syg. Det var ikke gaaet saa let med en af de andre, der ikke var i Landmandsbankens Knibe.

Man havde ikke derfra optraadt. saa nervøst og taabeligt (som det skete i Landmandsbanken), at vi kunde tillade os at bryde brat af.

Vi havde i saa Fald ogsaa andetsteds faaet reserverede men uafviselige Tilsagn, men hvorledes Resultatet var blevet, fik de paagældende Banker jo Lejlighed til at dokumentere under det af Dr. Ussing sammenkaldte Møde efter vort første Besøg hos ham.

Bankerne ønsker jo hver for sig saa mange Forbindelser med Kreditforeninger som muligt.

Det er vist saaledes, at Kreditforeningerne mener, at Bankerne betragter det som deres Hovedopgave at skaffe Debitorerne højst mulig Kurs, og i den Udstrækning dette kan forenes med Opgaven at skaffe deres Kunder og Købere lavest mulig Kurs, slaar Opfattelsen sikkert ogsaa til.

Var det blevet saaledes, at Nationalbanken direkte havde udøvet Opgaven med at skaffe Laantagerne højst mulig Kurs, havde jeg med endnu større Beklagelse, end Tilfældet var, set

paa, at Handelsbanken (ad hvilke Veje det skete er mig ubekendt) senere fik gennemført, at denne Bank skulde overtage Forbindelsen og Indskrivningen. Den sidste Opgaves Løsning gennem Nationalbanken havde jo givet vore Obligationer en særlig Glans.

Derfor foreslog jeg, da Flytningen var uundgaaelig, at i hvert Fald denne Opgave (Indskrivningen) fremdeles skulde forblive i Nationalbanken. Men det kunde der ikke være Tale om.

Saa blev vi enige om, at vi skulde spørge Nationalbanken, om den dog ikke fremdeles vilde beholde Indskrivninger forsaavidt de Kasseobligations-Kreditorer angik, der alt havde Indskrivning dér. Det gjorde vi, og hertil svarede Dr. Ussing (der ikke skjulte eller rettere udtalte, at man godt vilde have beholdt det Hele), at hvis vi ønskede det, vilde man fremdeles fortsætte med de Forbindelser, der m. H. t. Indskrivning alt var knyttede til hans Bank.

Derefter gik vi over til Handelsbanken, men Direktør Nørregaard blev vred, da vi tog Forbeholdet. Nationalbanken beholdt dog Opgaven flere Aar derefter.

I det Hele meldte Hovedstadsbankerne sig i indbyrdes Kapløb, da Genforeningen var i Orden. — Kapløbet skete med en saadan Iver, at de kom saa langt ud i Risiko, at man fra deres Side skønnede, at nu maatte der findes en Ordning — formelt af Hensyn til Sønderjyderne, reelt i nogen Grad af Hensyn til Bankerne.

Og saa nedsatte man da en Kommission, der af en eller anden mærkværdig Grund blev kaldt „Realkredit“-Kommissionen.

Jeg tror at turde sige, at jeg allerede den Gang betragtede det som givet, at den Løsning (Hypotheklaanefonden), som jeg blev Forslagstiller til, maatte blive Resultatet, hvis det skulde

være rigtigt. Jeg uddybede naturligvis ikke Tanken paa dette Tidspunkt. Der sad jo en Kommission, og jeg var klar over, at min Indblanding ikke vilde være velkommen.

Men saa kom Betænkningen, der løste Sagen ikke saa meget gennem Realkredit som med det modsatte i Kaution. Altsaa Hovedstadsbankernes Risiko blev efter dette afløst af Slægt og Venners Kautionsrisiko. — Da man indsaa, at dette ikke var nogen hverken fyldestgørende eller tiltalende Løsning, men en man skulde bort fra saa snart som muligt, fremkom der fra forskellige Sider flere, men alle uanvendelige Forslag.

Saa bestemte jeg mig til at gøre som Soldaten, der, da det gik skidt under Krigen, købte en Kanon og begyndte for sig selv, idet jeg til Callø sendte Rammerne og Motivering til mit Forslag, ikke helt det i Bogen om Kreditforeningen optagne, men det, som blev Resultatet, nemlig Loven om SønderjydsK Hypothek-Laanefond, dog med beklagelige Ændringer i. Callø og Realkreditkommissionens Formand, som Callø ønskede tilkaldt, havde straks Indvendinger, som jeg absolut ikke kunde anerkende. Kommissionsformanden erklærede, at han fremfor mine Løsninger, naar saa skulde være, foretrak Driftslaaneforeninger med samt disses Solidaritet.

Her havde jeg fra tidligere Praksis Erfaringer, hvis Rigtighed de derefter gjorde Forsøg da ogsaa paaviste. Der er tre Slags Driftslaaneforeninger: I. med ene solide Medlemmer, som altsaa ikke behøver Pengene, men laaner p. Gr. af den billige Rente, altsaa Rentemisbrug. II. Driftslaaneforeninger med ene usolide Medlemmer, der snyder Statskassen for Kapitalen, men lykkeligvis uden at skade de andre Medlemmer. De behøver alle sammen kun at slaa paa deres tomme Lommer, altsaa Svindel. (Da jeg en Gang under en af de Drøftelser, hvortil Stauning Tid til anden tilkaldte mig, gennemgik dette Emne, udbrød han her: Ja, det har De sandelig Ret i, vi har lige haft en saadan Forening, hvor hver eneste Øre blev tabt. Det var ikke alene

alle sammen insolvente Medlemmer, men for de flestes Vedkommende var det nærmest Forbrydere).

Løsning Nr. III var den mest beklagelige Form. Foreninger, hvor der baade er solide og usolide Medlemmer. Her drager de usolide de solide med i den Ulykke, som disse sidste selv kunde have klaret sig fri af, hvis de havde været holdt udenfor og ingen Hjælpeaktion var etableret. Altsaa Solidaritetsmisbrug.

Driftslaaneforeningerne blev forsøgt, men blev ikke rigtigt til noget, før man indsaa, at heller ikke under denne Kautions- og Solidaritetsform var Løsning at finde.

Og saa blev det dog Idéen og Princippet i min oprindelige Plan, der sejrede. — Saaledes som Callø ogsaa loyalt erkender i Bogen om Kreditforeningen.

Men desværre lykkedes det under Udførelsen at hindre Indførelsen af den af mig foreslaaede Kasseobligationsform, der her kunde have beredt „Tragten“s Indførelse fra første Færd i Bestræbelsen henimod Pariudbetaling til Laantagerne og gennem Kasseobligationer Mulighed for billigere Indløsningspris gennem Opkøb. Men den Ændring, som oprindeligt bekymrede mig mest var, at ogsaa her skulde indbyrdes Solidaritet indføres og blev det. Tænk, hvis man ikke under Praktiseringen havde forspildt og faktisk droppet denne Forpligtelse, altsaa at Landsdelens Laantagere havde haft Forpligtelse til at betale de tabte Poster. Paa slige Bestemmelser kan ingen værdig Statshjælpeforanstaltning bygges.

Man maa være enig med mig i, at naar det offentlige under en Situation vil hjælpe, maa man ikke gøre det ved gennem Kautions at drage en Mand, som ellers kunde have klaret sig selv, ind i den Ulykke, som Laantageren, han kautionerer for, blev skaanet for gennem Laanet.

Man maa ogsaa erkende, at tilsvarende Kautionsforpligtelser under Sønderjyllands Laanekasse er forfejlede og ikke bør forfølges, i hvert Fald ikke til nogen Grad af Yderlighed. Man

bør holde sig Laanekassens oprindelige Opgave for Øje, den at laane til dem, der ikke kan laane andetsteds.

Begrænset Solidaritet indenfor 1. Prioritet kan være forsvarelig og nyttig. Men allerede naar man kommer til 2. Prioritet, er den betænkelig. Og under Hjælpeforanstaltninger forkastelig.

Alle de tre Institutioner, Kreditforeningen, Laanekassen og Hypotheklaanefonden blev kun skabte til Udnyttelse for Landsdelen. Man kan derfor sige, at vi, der arbejdede for deres Oprettelse, ikke dermed har bidraget til Genforeningens fornemste Opgave — Udslettelsen af den gamle Grænse.

Hypotheklaane-Institutionen vil ifølge sine Vedtægter ebbe ud af sig selv. —

Ogsaa Sønderjyllands Laanekasse var i Formen oprettet som en midlertidig Institution. Men jeg tror at turde sige, at H. P. Hanssen allerede ved den allerførste Dag i dens Historie i December 1919 i sit Hjerte saa paa dette Spørgsmaal ligesom jeg, at det vilde gaa, som det ofte er gaaet i tilsvarende Forhold, at Institutioner af den Art faktisk kan være lettere at faa oprettet end ophævet.

Og det vilde for Laanekassens Vedkommende være forkert at arbejde derpaa. — Der kan jo være Perioder, hvor Hovedopgaven er Afvikling, men det har altid vist sig, at der kan komme nye Situationer, hvor det for Landsdelen er en Lykke, at Apparatet er til Stede.

Der er det unaturlige i Laanekassens Ledelse, at Afgørelserne træffes i København og dér paa Grundlag af Papirer, medens Vurderingskyndigheden og det lokale Kendskab ligger hos Borgerne i Landsdelen, der maatte være de mest kvalificerede ikke alene til Indstillinger, men ogsaa til det endelige Skøn.

I Modsætning til de to andre Institutioner har Sønderjyllands Kreditforening ingen Tidsbegrænsning. Den maa regnes som evigt virkende. Og en Lykke for Landsdelen har den væ-

ret. Her er Vurdering, lokal Kyndighed og Afgørelsen til Sted hos Repræsentantskabet og Direktørerne Callø og Hans Hansen. Da Kreditforeningen blev oprettet, skulde der efter Loven være tre Direktører, og jeg blev altsaa den tredie. Ved anden Lejlighed har jeg paralliseret min Betydning til selve Kreditforeningen med det 3die Hjul til en Gig. Hvad der fra anden Side kan have været og Gang paa Gang er blevet sagt til Forsvar for min Tilstedeværelse, endogsaa udover alle Aldersgrænser, maa de paagældende selv tage Ansvar for. Naturligvis har jeg paahørt dette med Glæde. Men navnlig har det glædet mig, at alle Institutionens Grene fra først til sidst har vist, at man mente det, og har handlet derefter.

Dog bør det maaske ogsaa siges til Forsvar for min trods alt i dette Forhold rolige Samvittighed, at jeg gennem den samme lange Periode ikke har været uden Indflydelse paa forskellige andre Omraader, navnlig overfor Lovgivningen med Hensyn til Krisebestemmelserne, Henstandsvæsnet, Prioritetsbegrænsningen, konjunkturbestemt Rente, Konverteringsproblemet, Akkordordninger og m. m., og at jeg herigennem stadig havde Udslettelsen af den gamle Grænse for Øje, dette, selv om — eller maaske netop fordi — jeg særligt sigtede paa Landsdelens Interesser.

Men alt dette er en Historie for sig selv.

Orla Buhl.

Bidrag til Aabenraas økonomiske Historie indtil ca. 1730.

Af Hans Vald. Gregersen.

Aabenraas Beliggenhed ved den brede og dybe Aabenraa Fjords inderste Vig, paa alle Sider omgivet af store Skove, har tidligt henvist Aabenraaborgerne til at søge deres Næring paa Havet. I tidligere Tid har Byens Forbindelsesveje med Omverdenen været endog overordentlig ugunstige. Den vigtigste Forbindelse med Oplandet gik i ældre Tid mod Vest til den jyske Halvøs gamle Hovedfærdselsaare: i fredelige Tider Okse- eller Studevejen. i krigsprægede Perioder Hærvejen.

Det middelalderlige Aabenraas vigtigste Erhverv har vel været Fiskeriet. Byens Vaaben bærer den Dag i Dag de tre Fisk, og en af Byens ældste Gader er Fiskergade. Ved Siden af Fiskeriet har ogsaa Søfarten tidligt spillet en Rolle. Ikke uden Grund er den nuværende Hovedkirke indviet til de søfarendes Helgen Sankt Nikolaj. Stadsretten fra Aaret 1335, kaldet Skraaen, har da ogsaa betegnende nok en særlig Paragraf om Skipperens Forhold, og meget tyder paa, at Aabenraaborgere har deltaget i Datidens store Sildefiskeri ved Skaanes Øresundskyst.¹⁾ Som det var Tilfældet med de andre nordiske Byer, stod dog ogsaa Aabenraa hele Middelalderen igennem i Skyggen af Hansebyerne, der helt og holdent beherskede Handelslivet i Østersøomraadet. Efter Aar 1400 begyndte imidlertid danske Konger som Erik af Pommern, Hans og Christian II at interessere sig for Byerhvervene. Af al Magt søgte de saaledes at bekæmpe Hansebyernes, først og fremmest Lübecks, Overmagt i nordisk Handelsliv. Men først under Grevens Fejde blev Hansebyernes Magt endeligt brudt. Christian III og hans Hjælpere arbejdede herefter bevidst paa at ophjælpe de danske Byers Handel. Mange Byer fik deres Privilegier stadfæstet eller fik nye Ret-

---

¹⁾ Skraaen findes trykt i Oversættelse i Vilh. Marstrand: Aabenraa. En egnsplan- og byplanhistorisk undersøgelse.

tigheder. Allerede Frederik I havde 14. 6. 1530 bevilget Aabenraa det Marked, som hidtil havde været afholdt ved Ris Kirke paa Maria Magdalene Dag; i 1533 blev Privilegierne bekræftet, hvortil kom Eneret paa al Handel i Amtet, der dengang kun omfattede Sønder Rangstrup og Ris Herreder samt Varnæs Birk.²⁾

Aabenraa førte dog foreløbig en ret hensygnende Tilværelse. Den har vel i Midten af 1500-Tallet været en af de mindste Byer i Slesvig. Da der i 1545 skulde stilles et vist Antal Ryttere og Fodfolk, var Aabenraa den af de slesvigske Byer, der mødte med det mindste Antal.³⁾ Handelslivet har vel ogsaa været ret ubetydeligt. Der maa dog have været drevet en vis Kornhandel med Kongeriget, idet Aabenraaerne i 1540 anmodede om at faa ophævet Forbudet imod Opkøb af Korn nord for Kongeaaen. Kansler Johan Friis fraraadede det imidlertid under Henvi-
ning til, at Aabenraa og Flensborg kunde forsyne sig med Korn fra Als og Ærø.⁴⁾ Mens Tønder omkring Aar 1600 oplevede en Blomstringstid, var Aabenraa stadig den lille stille By, hvor Livet gik sin daglig vante Gang.

Tidens Storhandel, Studehandelen, gik uden om det afsides og fra Omegnen vanskeligt tilgængelige Aabenraa. Der foregik kun ringe Handel med Stude fra Aabenraa Ladegaard og det nærmeste Opland.⁵⁾ Gang paa Gang klagede Aabenraas Bystyre over Landboernes Overtrædelser af Købstadtvingen. Især Varnæsboerne havde for Vane at søge til Sønderborg med deres Stude.⁶⁾

Søhandelen og Skibsfarten var ogsaa ringe. Skibbroen var i en elendig Forfatning. I et Bønskrift til Hertugen anmodede Byen i 1606 om at faa udvist Tømmer til dens Istandsættelse,

²⁾ Sønderjydsk Maanedsskrift 1948, S. 134—136 (N. Black Hansen).

³⁾ Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense 1545 17./3.

⁴⁾ Smstds. 1540 25./12.

⁵⁾ Se min Afhandling om Studehandelen i 1600-Tallet (Jyske Samlinger 1948, S. 139 ff).

⁶⁾ RA Gottorpske Arkiv. Acta A XX 2684 (afl. fra Kiel).

ligesom man haabede, at Hertugen vilde tænke paa Byen ved Udslibning af Korn og Indførsel af Tømmer, Kalk og deslige, saaledes som det var sket før og endnu kunde ske.⁷⁾ Byens Borgmester Claus Esmarch, der blev myrdet i 1610, indlagde sig stor Fortjeneste af Byen ved at faa den nye Skibbro anlagt, en Forbedring, der fik den største Betydning for Skibsfarten.

En Maaned Tid efter Mordet paa Borgmesteren blev Aabenraa imidlertid ramt af vel den frygteligste Ulykke i Byens Historie.⁸⁾ En Baadebygger og hans Medhjælper var beskæftiget med Skibstømmerarbejde ude paa den nye Skibbro, hvortil de brugte aaben Ild for at holde Tjæren flydende. Paa Grund af Elæsten og Folkenes Uforsigtighed fængede Ilden imidlertid pludselig i det brændbare Stof og i Løbet af kort Tid stod store Dele af Byen i Flamme. Der blev sat en Indsamling i Gang til Fordel for den haardt ramte By; blandt de Byer, som gav de nødstedte en hjælpende Haand, var Lübeck, Rostock og Wismar, der vel var det daværende Aabenraas vigtigste søværts Forbindelser. Byens første Historiker, Claus Møller, nævner da ogsaa i 1635, at man for 50 Aar siden havde fanget mange Fisk, især Torsk. Indbyggerne nedsaltede flere Skibsladninger Torsk og solgte dem til de tre ovennævnte nordtyske Havnebyer.

Under den for Danmark og navnlig Slesvig saare ulykkelige Kejserkrig opslog Wallenstein en Tid lang i Aaret 1628 sit Hovedkvarter i Aabenraa. Byens fortrinlige Havn i Forbindelse med de store Skove i Omegnen blev et vigtigt Led i hans noget diletantiske Plan om Oprettelse af en kejserlig-katolsk Østersøflaade. Samme Aar havde han for øvrigt ladet sig udnævne til „General over det oceaniske og baltiske Hav“, og lidt senere

---

⁷⁾ Smst., samt Adolf Jürgens: Zur schlesw.-holst. Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts. S. 66 (Abhandlungen z. Verkehrs- und Seegeschichte, Bd. VIII).

⁸⁾ Fr. Fischer: Om den store Ildebrand i Aabenraa 1610. (Slesvigske Provindsialefterretninger. Bd. II, S. 215 ff).

blev han Hertug i Mecklenburg.⁹⁾ Men takket være Begivenhedernes Gang undgik Aabenraa dog denne Skæbne.

2: Sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede blev en Tid af overordentlig stor Betydning for Aabenraas økonomiske Udvikling. Overalt i Europa var Enevælden blevet det fyrstelige Statsideal. I Danmark blev den indført ved Statsomvæltningen i 1660, og selv om man ikke kan tale om en formel Indførelse af Enevælden i Slesvig, blev den dog den faktiske Statsform baade i den kongelige og hertugelige Del.

Inden for den enkelte Fyrstes fast afgrænsede Omraade søgte man at gennemføre Tidens økonomiske System, det, Eftertiden har kaldt Merkantilismen. Idet man ønskede at skaffe sig Raadighed over større Indtægter for at opnaa større Magt, søgte man ved stærke Statsindgreb at fremme Næringslivet inden for Statens Omraade. I Særdeleshed kom denne Politik Byerne til Gode, idet det gjaldt om saa vidt muligt at skabe en hjemlig Industri og fremme Byernes Handel og Søfart, da disse Erhverv jo i særlig Grad var egnede til at trække Penge til Landet. Fyrsterne søgte derfor ved forskellige Forordninger at fremme disse Erhverv, og kunde dette ske paa fremmede Undersaatters Bekostning, regnede man det først rigtig for en Vinding.

Et af de krasseste Eksempler paa merkantilistiske Synspunkter træffer vi en Betænkning af 15. 2. 1673 fra Kommercekollegiet i København til Kongen. De gottorpske Undersaatter i Vestslesvig, der hidtil havde været ligestillede med Kongens egne Undersaatter, havde indsendt en Klage over, at de ved en ny dansk-norsk Toldrulle af 1672 var blevet udsat for ulige Behandling. I Betænkningen gjorde Kommercekollegiet gældende, at Klagen var „et u-fejlbarligt argument, at Eders Kongl. Ma: Undersaatters Nehring derved sig forbedrit, huoraf

⁹⁾ C. O. Bøggild Andersen: Chr. IV.s Tidsalder. (Schultz Danmarks Historie. Bd. III. S. 92).

vi och Gud schee loff, god effterretning hafuer. Och siufnis u-feilbahr, at dersom Eders Mayst: udi dend allernaadigste resolution vil forblifue, som nu derom er ordinerit, och saaledis sine egne Undersaatter til nogen nehringsmiddel hielpe, at io disse Eiderstedsche och Nordstrandische med tiden maa forgaae och afftage, och de enten blifue forpligtedt at fløtte till Eders Mayts: Steder, eller Sine schibsrumme did henselge, huorfore vi Allerunderdanigst forhaaber, att Eders Kongl. Ma:“ ikke vil efterkomme bemeldte Klage.¹⁰⁾

Uligheden mellem de kongelige og hertugelige Undersaatter vedblev da ogsaa at bestaa. Ligesom Kongen saaledes begunstigede sine Undersaatter, søgte Hertugen imidlertid ogsaa at fremme Næringslivet i sine Byer ved at give dem Eneret paa Handelen i de gottorpske Omraader.

Gennem hele det 16. og 17. Aarhundrede var Flensborg den slesvigske Østkysts altoverskyggende Handelsby. Aabenraaskipperne formaaede ikke at klare sig i Konkurrencen med denne kongelige By, der besad Toldfrihed i alle Kongens Lande og navnlig drev en udstrakt Handel paa Norge.¹¹⁾

Med Rette kunde da Caspar Danchwerth i sin „Landesbeschreibung“, der udkom i Aaret 1652, udtale, at Skibsfarten og Næringen til Søs ikke var særlig stor i Aabenraa, men dog blev bedre fra Aar til Aar. Som det nordlige gottorpske Omraades eneste Østersøhavn fik Aabenraa nu med den enevældige Statsopfattelses Sejr sin store Chance.

Allerede tidligere havde Tønder sædvanligvis haft Aabenraa som Transithavn for Varer fra Østersølandene. I 1620 var der Strid mellem de to Byer, men Hertugen fik den bilagt, saaledes at Tønder fortsat kunde benytte Aabenraa Havn mod at betale de sædvanlige Told- og Bropenge og mod i første Række at

¹⁰⁾ RA. T.K.I.A. B. 48. Relationes von dem Policy- u. Commerce-Collegio. 1673—74, 1703—30; »Sønderjyllands Historie«. Bd. III. S. 279 (H. Hjelholt).

¹¹⁾ Maria Rasmussen: Die Geschichte des Handels Flensburgs bis gegen 1700.

unde Aabenraaskipperne al den Fragtfart, disse kunde overkomme at besørge.¹²⁾ I 1711 ønskede Slesvig Bys Borgere, at deres By skulde forsyne Husum og Frederiksstad med Varer fra Østersølandene; hidtil havde det kongelige Flensborg sørget for Varer til disse Byer.¹³⁾ Paa samme Maade tilrev Aabenraa sig med Hertugens Velvilje lidt efter lidt den overvejende Del af Forsyningen af det nordlige gottorpske Omraade. I Modsætning til Slesvig By var Aabenraa fra Naturens Haand begunstiget med en udmærket Havn, der gjorde det lettere for dens Borgere at tage denne Opgave op.

Hidtil var det ofte hændt, at Aabenraaskippere ikke alene sejlede i Fragtfart for Flensborg, men endogsaa flyttede til Byen og lod sig indskrive som Borgere dær. Aabenraaborgerne indsendte derfor en Klage til Hertugen, fordi Skibe, der blev bygget i Aabenraa, sjældent kom til at sejle for Hjembyen, men ret hurtigt blev solgt til Nabobyerne, af hvilke naturligvis den kongelige, privilegerede By Flensborg — skønt den ikke specielt nævnes — var den farligste. Sønderborg, der i 1668 var blevet kongelig By, synes at have haft tilstrækkeligt Opland i det rige Als, Sundeved og Ærø. Haderslevs daarlige Indsejlingsforhold hindrede derimod denne By ligesom Slesvig By i rigtig at gøre sig gældende.

Hertug Christian Albrechts Svar paa ovennævnte Klage blev da ogsaa en tydelig Begunstigelse af hans egen By. Han forordnede nemlig, at „i Fald nye i Vor Stad Apenrade byggede Skibe straks sælges, skal der for hver Last erlægges Os, Borgmester og Raad og dærværende Commune fire Rdl., men naar saadanne Skibe have sejlet eet Aar ved Staden og derpaa sælges, af hver Last tre Rdl. Naar der er faret med dem to Aar før Salget, erlægges af hver Last to Rdl. og endelig, naar saadanne ere brugte til Søs tre Aar ved Staden, af hver Last een

¹²⁾ Ludwig Andresen: Acta Tunderensia. (Zeitschrift f. schl.-holst.-lauensbg. Gesch. Bd. 39).

¹³⁾ Sønderjyllands Historie. Bd. III. S. 280. (H. Hjelholt).

Rdl. og heraf Os Halvparten, mens det øvrige skal hjemfalde og beregnes til Staden“.¹⁴⁾

I de sidste Aartier af 1600-Tallet ser vi Aabenraas Skibsfart i stadig Vækst, selv om Flensborg i hele Tidsrummet op til Nutiden holder sin Position som Slesvigs førende Handels- og Skibsfartsby.

Begunstiget af de krigeriske Forviklinger i Vesteuropa lægger Norge for øvrigt samtidigt Grunden til en hurtig Udvikling af den nationale Skibsfart.¹⁵⁾

Aabenraas vigtigste Handelsforbindelser før Midten af 1600-Tallet havde som nævnt været de tyske Østersøbyer Lübeck, Rostock og Wismar; nu bliver Sverige langt den betydeligste Handelsforbindelse. Mens Kongens Flensborgere havde Norge som vigtigste Handelsomraade¹⁶⁾, søgte de hertugelige Aabenraaskippere i overvejende Grad til Sverige. Ret bemærkelsesværdigt, eftersom det lille gottorpske Hertugdømme siden Svenskekrigene i Midten af 1600-Tallet næsten ganske koordinerede sin Udenrigspolitik med den svenske Stormagts.

Sverige havde navnlig een Vare, som det for største Delen skovfattige Slesvig havde stor Brug for, nemlig Tømmer og Træprodukter i det hele taget. Menneskets hensynsløse og uforstandige Hugst gennem Aarhundreder havde tyndet slemt ud i de tidligere betydelige slesvigske Skovomraader.¹⁷⁾ Skønt det i hele det 16. Aarhundrede havde været forbudt at bygge Bulhuse, fordi de slugte saa uforholdsmæssig store Mængder af Tømmer,¹⁸⁾ fortsatte Bønderne dog længe med denne Trafik. Og endnu værre gik det ud over Skovene i de store Krigsperioder i det 17. Aarhun-

¹⁴⁾ Aktstykkerne er i Oversættelse aftrykt i H. Schlaikier: Aabenraa Søfarts Historie. S. 7—9.

¹⁵⁾ Alb. Olsen: Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede. S. 45.

¹⁶⁾ Siden 1694 nød det gottorpske Hertugdømmes Skippere for øvrigt samme Privilegier som de hollandske i det nordenfjeldske Norge. (L.A. Aab. Byarkiv. Sager vedrørende Told og Toldvæsen 1609—1868).

¹⁷⁾ H. Hejselbjerg Paulsen: Landskabsstudier. Bidrag til det nord-slesvigske Kulturlandskabs Udviklinghistorie. (Jyske Samlinger 5. Rk. 5. Bd. S. 196 ff.).

¹⁸⁾ R. Mejborg: Nordiske Bøndergaaarde. Bd. I. S. 213.

drede. Ikke blot Fjenden rekvirerede store Mængder Tømmer, men ogsaa den stedlige Befolkning benyttede sig af Lejligheden til at gøre Hugst i Skovene og til for egen Regning at sælge Tømmer. Den 5. 1. 1678 stod derfor ikke færre end 51 Aabenraa-borgere anklaget for ulovlig Træhugst i de hertugelige Skove.¹⁹⁾

Tømmer og Træprodukter maatte derfor indføres. Det lykkedes hurtigt Aabenraa at faa det meste af Nord- og Vestslesvig til Opland for sin Tømmerhandel. Allerede 1653 nævner saaledes Præsten i Hviding ved Ribe, at han har hentet Tømmer til sin Præstegaard i Aabenraa.²⁰⁾

Fra 1669 blev der i Aabenraa ligesom i de andre gottorpske Byer opkrævet en Licenttold, en Afgift af al Ind- og Udførsel. Aabenraa Amtsregnskaber indeholder for de følgende Aar ret udførlige Opgørelser over Optrækningsafgiften af denne Licentafgift, samt af Bytolden. De er bevaret fuldstændigt fra Aarene 1669—75, 1682, 1690—1706 og 1708. Ved Hjælp af disse har det — som den følgende Skildring skulde vise — været muligt at faa et Billede af hine Tidens økonomiske Liv i og omkring Aabenraa. Regeringens aarlige Indtægter af Licenten giver et Indtryk af Handelsomsætningens Størrelse fra Aar til Aar. Aarene omkring 1690 skulde efter dette have været særdeles gunstige. Omkring Aar 1700 var man derimod nede i en Bølgedal med et tydeligt Lavpunkt i det nævnte Aar, fremkaldt af den kortvarige Krigstilstand mellem Konge og Hertug. Umiddelbart før Elleveaarskrigen i 1709 tog sin Begyndelse, stod Handelsomsætningen igen paa Højde med Aarene omkring 1690 og endda med Tendens til yderligere Stigning.

3: Aar efter Aar, gerne tidlig i Foraaret — som oftest i Marts og April — stod Aabenraaskibene ud af Fjorden for i Maj, Juni og de øvrige Sommermaaneder at vende hjem med Fragt. Pro-

¹⁹⁾ RA. Matthiessens Samlinger. Pk. 17. Mandat fra Hertug Chr. Albrecht 1677 4./12. til Aabenraa By.

²⁰⁾ Carsten Petersen: Slesvigske Præstegaarde. (Sønderjydske Aarbøger 1946. S. 267).

blemet var for Aabenraaskipperne — som for den Tids Skippere i det hele taget — saa vidt det lod sig gøre at undgaa Sejlads med Ballast. Dette lykkedes dog langt fra altid. Næsten hvert Aar maatte over Halvdelen af de udgaaende Skibe sejle i Ballast. Det var nemlig kun faa Varer, Aabenraa var i Stand til at udføre over sin Havn. Fra Højer kom der aarlig en hel Del Østers, som gik til forskellige Østersøbyer, bl. a. var ogsaa den gottorpske Familie, der i Aarene omkring 1700 opholdt sig i Stockholm, Storaftager af denne Vare. Østershandelen var dog ikke uden Risiko. Skipper Caspar Koch, der i 1712 undervejs til Stockholm fik Modvind, opdagede ved Aabningen af Tønderne, at 3000 Stk. (= 5 Tdr.) var raadne. Men endnu i Aaret 1720 ses det, at Aabenraa eksporterede 367 Td., hvoraf en Del nu gik til det ny grundlagte Skt. Petersburg. Selv havde Aabenraa for øvrigt en lignende Vare i sin Fjord, nemlig Muslinger.²¹⁾ Indtil helt op i det 19. Aarhundrede har man avlet disse ved Fjorden. 1712 ses det, at Byen havde en Mand ansat til at passe denne Avl.

Brænde fra de omliggende Skove var man altid sikker paa at kunne faa afsat i København, hvorfor man aarlig ser dette udført. En anden Vare, der paa Grund af sin Vægt havde større Interesse som Eksportvare, var Mursten fra Teglværkerne ved Aabenraa Fjord, af hvilke det i 1642 ved Jørgensgaard grundlagte og den saakaldte nye Teglgaard ved Skelbæk fra omkring 1700 var de betydeligste. Ogsaa før denne Tid fandtes der Teglværker ved Aabenraa, f. Eks. Teglgaarden paa det nuværende Klinkbjerg. I 1619 ønskede man saaledes paa Koldinghus 10.000 Mursten fra Aabenraa.²²⁾ Betegnende nok formaaede Aabenraa Teglværkerne imidlertid endnu ikke at fabrikere Tagsten i større Mængder. De maatte i Tiden før den Store nordiske Krig indføres, først og fremmest fra Lübeck, ligesom ogsaa Teglværkerne ved Flensborg Fjord allerede da havde stor Betydning.

²¹⁾ Heimatblätter aus Nordschleswig 1940, S. 98 ff.

²²⁾ Kancelliets Brevbøger 1619 13./4.

Aabenraaskippernes vigtigste Fortjeneste laa som nævnt i at forsyne det meste af Nord- og Vestslesvig med Skovbrugsprodukter samt forskellige Bjergværksprodukter, som man fremskaffede fra det fra Naturens Haand rigt udstyrede Sverige. Hvert Aar kom Aabenraaskibene hjem fra Västervik i Småland, fra Visby paa Gotland og fra mange andre svenske Havnepladser med en Last, bestaaende af Brædder, Balkuner²³), Bjælker, Deler, Sparrer, Lægter o. s. v. Desuden fik man i Sverige Tjære, Beg, Kalk, Jern, Kobber samt Fliser og Gravsten eller Trappesten. Ogsaa fra Norge hentedes jævnligt forskellige Tømmersorter, betydeligst blandt disse var Lægter, undertiden lidt Fisk og Tran. I flere Aar indførtes der dog intet eller kun ganske lidt fra Norge, og Indførselen besørgedes for øvrigt i ikke ringe Grad af Læsøskippere, der paa deres Skuder bragte Tømmer til Kattegat- og Bælthavnene. Der kunde paa en Sommer komme op til 10 Skuder fra Læsø, men efter 1700 dalede dette Antal dog ganske betydeligt for til sidst helt at ophøre.

Af Landbrugsprodukter foregik der gennem Aarene en ret betydelig Indførsel af Hør, Hamp og Blaar fra de baltiske Lande, specielt fra den store Handelsby Riga samt fra Østersøkystens nordtyske Havnebyer. Noget Humle kom der ogsaa til Aabenraa ad Søvejen, skønt Humledyrkningen var meget udbredt i hine Tidens Aabenraa. Hver Grundbesidder havde en Humlegaard. Hele 1600-Tallet igennem betalte Aabenraaborgerne en aarlig Afgift af 199 Skpd. hjemmeavlet Humle.²⁴) Langt det meste af den Humle, der i hine Aar anvendtes i Slesvig, tilførtes dog ad Landevejene, ligesom ogsaa næsten alle Industri- og Kolonialvarer samt lignende Produkter Syd fra blev bragt herop af som oftest tyske Handelsmænd eller indførtes via Havnene Højer og Ballum.²⁵)

²³) Balkun, hollandsk Udtryk, i Sømandssprog Barkun, betyder lang Bjælke, specielt til Skibsbygning. Deler er Tidens gængse Betegnelse for brede Brædder. (Se Mensing: Schlesw.-holst. Wörterbuch).

²⁴) Aab. Amtsregnskaber i Rigsarkivet. (Skpd=Skippund).

²⁵) Saaledes f. Eks. 1698 23./6. Varer fra Holland via Ballum; 1706 30./6., 1708 4./8. via Højer.

Jævnlig indførtes der ogsaa fra det tyske Østersøomraade og fra de danske Øer en Del Korn, som enten er blevet konsumeret i selve Hertugdømmet eller ogsaa reeksporteret via den slesvigske Vestkyst eller med Aabenraaskibe. For øvrigt synes Dattidens Slesvig ikke at have haft noget synderligt Kornoverskud til Eksport.²⁶⁾ Ligesom Humle indførtes der ogsaa jævnligen en Del Malt. Aabenraa var fra gammel Tid kendt viden om for sit Øl, ifølge Claus Møller kaldet „Kükelhaen“. I 1621 klagede Forgerne dog over, at Aabenraaølet udkonkurreredes ved Indførselen af det endnu bedre Wismarøl, som solgtes i Tønnevis til Bryllupper i Byen og dens Opland. Man anmodede derfor om Forbud imod Indførsel af Wismarøl.

Fra de tyske Egne ser vi endvidere en ret betydelig søvæerts Indførsel til Aabenraa af Lüneburgsk Salt samt af Jern, Staal, Bly og lignende Grovvarer.

Med Havnene i Kongeriget var der i den gottorpske Tid kun ringe Samhandel. Som nævnt gik en Del af Eksportvarerne hertil, først og fremmest til København; Indførselen herfra var imidlertid yderst ringe. Det drejede sig i Regelen om Varer som fransk Vin, Brændevin eller ogsaa lidt Kolonialvarer.²⁷⁾

I Aarene op mod 1700 begyndte Aabenraaskippere imidlertid ogsaa at søge til fjernere Egne. Den 25. 3. 1692 sejlede saaledes Hinrich Frellesen af Sted med Kurs mod Rusland, d. v. s. Kola-halvøens og vel ogsaa Finmarkens Kyst, idet Varerne deroppe fra gerne er Fisk (Stokfisk) eller Tran. Ved en enkelt Lejlighed nævnes for øvrigt mere præcist: „Fischer Eyland und Lapland“, altsaa de norsk-finsk-russiske Grænseegne. I Omraadet Øst for

²⁶⁾ 1714 nævnes, at Byen overhovedet ikke driver den ringeste Handel med Rug, Byg og Havre. (LA. Aab. Byarkiv VII 78—79. Priser paa Korn og andre Levnedsmidler). Paa en Opfordring til at aflevere Korn i 1730 svarede Magistraten: »Da denne By intet Landbrug har, maa Stedets Kornbehov tilføres fra Landet eller ad Søvejen«. (LA. Aab. Byarkiv VII 77. 2.). Als og Sundeved havde derimod Kornudførsel.

²⁷⁾ Vinen var ofte bestemt til fornemme Personer i Omegnen, saaledes var i 1694 af Indførselen fra København Vinen bestemt til følgende: 26./8. til Grevinde Schack, 23./10. til Amtforvalteren i Haderslev, Pastor Wilhadus Fabricius i Løjt, samt Borgmesteren i Flensborg.

Vardø herskede der nemlig Frihandel, mens Bergen og Trondheim lige siden 1591 havde Monopolrettigheder paa den øvrige norske Kyst.²⁸⁾ Først den 24. 10. samme Aar vendte Hinrich Frellesen tilbage. Sidste Havn, han havde været i, var Flensborg. Som saa ofte senere har han altsaa været befragtet af Flensborgkøbmænd. Aabenraaskipperne har vel i det hele taget begyndt deres Langfarter som Fragtfarere for Flensborgkøbmænd.²⁹⁾ Naar Flensborg optræder i Regnskaberne fra Aabenraa Havn er det da ogsaa, fordi Aabenraaskippere, der har sejlet for denne By, herfra har bragt noget af Lasten med til deres Hjemby. Nævnte Ruslandsfart er derfor ganske givet ikke den første, der er foretaget af Aabenraaskippere.

Den 1. 9. 1695 ses det første Gang, at et Aabenraaskib, ført af Skipper Hans Brodersen, bringer en Ladning fra den russiske Ishavskyst direkte til Hjembyen. En saadan Langfart var imidlertid økonomisk set et risikabelt Foretagende. Skipper Frelle Christensen, som 12. 8. 1697 og 24. 8. 1698 vendte hjem fra Rusland med gode Ladninger, kom saaledes 12. 8. 1699 tilbage fra en Ruslandsfart uden Last, da der, som det nævnes, ingen Fisk var at faa dær. Han synes dog ikke at have ladet sig afskrække, idet han de følgende Aar (1700 6./9., 1701 20./9.) atter bragte Varer hjem fra Ishavskysten.

Aarene herefter nævnes han ikke i Regnskaberne. Forklaringen faar vi imidlertid den 20. 5. 1705, idet han paa denne Dato vendte hjem med Last fra Newcastle efter i 3 Aar at have været „detineret“ i Zeeland ved den hollandske Kyst som Offer for Krigsbegivenhederne i Vesteuropa. Flere norske Skibe led for øvrigt samme Skæbne i disse Aar.³⁰⁾ Uforknyt sejlede han dog allerede den 1. 7. samme Aar paany til Newcastle efter

²⁸⁾ Maria Rasmussen: Die Geschichte des Handels Flensburgs gegen 1700. Denne Forordning var en Følge af Kristoffer Walkendorfs Virke til Gavn for den norske Handel.

²⁹⁾ Her har vi vel ogsaa en af Aarsagerne til det overordentlig ringe Antal Aabenraaskibe, der nævnes i Øresundstoldregnskaberne.

³⁰⁾ RA. T.K.I.A. B. 48. Relationes von dem Policey- und Commerce-Collegio 1673—74, 1703—30.

Last, hvorfra han vendte tilbage den 12. 8. Dog ikke nok med det. Allerede den 30. 9. stod hans Skib atter ud af Fjorden, denne Gang med Riga som Maal. Herfra kom han dog den 5. 12. tilbage uden Last, da der, som det nævnes, intet var at faa dær. Krigsbegivenhederne stillede sig altsaa ogsaa hindrende i Vejen for Aabenraaskipperens fredelige Handel med Østeuropa.

Fra Aaret 1706 slog Frelle Christensen sig imidlertid paa Frankrigshandelen. Den 21. 4. nævnte Aar forlod han Aabenraa med sit Skib paa 60 Laster, medførende 250 Tylt Brædder og 2 Fæde Talg. Først den 12. 9. samme Aar vendte han tilbage fra Lokalteten St. Martin i Frankrig med en Last bestaaende af fransk Vin, Brændevin, Vineddike og Sirup. Et Par Maaneder senere (22./11.) vendte han hjem med en stor Last fra Riga. Den 6. 3. 1708 satte samme Skipper igen Kurs mod Frankrig med 250 Tylt Brædder, som han den 24. 10. 1707 var kommet hjem med fra Västervik. Den 29. 8. 1708 vendte han tilbage fra Frankrig med en rig Ladning Salt og Vin. Endnu den 12. 12. samme Aar kom han ind i Havnen med forskellige Varer fra Västervik, bl. a. en Ladning Brædder, bestemt til Udførsel, hvorfor der ikke skulde betales Licent af dem. Han har saaledes været en af de første Aabenraaskippere, der forstod at undgaa at sejle den ene Vej i Ballast, idet han hver Gang tog en Ladning Trælast, som han i det foregaaende Aars sidste Efteraarsmaaneder havde hentet i Sverige, med sig til Vesteuropa som Salgsvare.

Da Regnskaberne ikke er bevaret længere, er vi desværre ikke i Stand til yderligere at følge denne driftige Aabenraaskipper, der har været med til at grundlægge sin Bys senere betydelige Søhandel.

Saaledes som Frelle Christensen havde løst Ballastproblemet med Hensyn til Frankrigshandelen, indrettedes efterhaanden ogsaa Handelen paa England. Oftest var det svensk Tømmer, hentet om Efteraaret, der det følgende Aar om Foraaret sejledes til det skovfattige England eller Irland. Fra England,

specielt Havnene Newcastle og Liverpool, skaffede Aabenraaerne sig engelsk Salt, Stenkul, Bly eller lignende, som de videresendte til forskellige Østersøhavne.³¹⁾ Undertiden sejlede de Korn til Norge fra de danske Øer, specielt Fyn, samt fra Als og Fehmarn. Fra Norge bragte de Tømmer til England og kom saa derfra tilbage med engelske Varer.

Handelen paa England begyndte den foretagsomme Skipper Hinrich Frellesen — kendt fra den tidlige Ruslandsfart —, idet han den 24. 9. 1696 bragte den første Ladning hjem herfra. Alleerede den 14. 3. 1693 indledede han dog den vestgaaende Handel ved at tage Kursen mod Holland, medførende Flæsk, Ærter og Gryn. Den 31. 8. meldte han sig hjem fra denne Tur og opgav Flensborg som den Havn, han sidst havde besøgt. Han har vel stadig været befragtet af Flensborgkøbmænd. Skippere fra Aabenraa besørgede nemlig ogsaa en Del af Trafikken mellem Sverige og Flensborg. En enkelt af de større Skippere, Christian Frellesen Frees, sejlede saaledes i Aarene umiddelbart efter 1700 for baade Haderslev- og Flensborgkøbmænd. Disse Farter indbragte ham saa meget, at han i 1707 kunde tage et nyt Skib i Brug paa 60 Læster. Det var bygget i Aabenraa.³²⁾ Tidligere havde Aabenraaerne ofte ladet deres Skibe bygge i Eckernförde eller Neustadt (Nienstadt) i Holsten tæt ved Lübeck.

Tønder forsynedes til Stadighed med Varer fra Østersøomraadet via Aabenraa. Aarligt indførtes der licentfrit en ret betydelig Varemængde, bestemt for denne By. 1705, 1706 og 1708

³¹⁾ 1708 25./9. sejlede saaledes Skipper Frelle Clausen til Riga med fransk Salt, som Frelle Christensen var vendt hjem med, og 28./9. sejlede en alsisk Skipper med engelsk Salt til Rostock, ført til Aabenraa af Skipper Michael Rolfsen.

³²⁾ Chr. Frellesen Frees er omtalt i Sønderjydsk Maanedsskrift 16. Aarg. S. 221. (M. Michelsen: Aabenraa Bys Søfart). Der gives her atter et Vidnesbyrd om en Aabenraaskippers Sejlroute: Kork og Brændevin fra Flensborg og Bogense til Trondheim, derfra videre med Trælast til Dublin, herfra i Ballast til Liverpool eller Newcastle for at laste Salt til Haderslev. — Skipper Svenne Truelsen Stockholmsfærd i 1693, der nævnes i samme Afhandling, var derimod en ganske almindelig Foreteelse. Han vendte forøvrigt tilbage derfra 27./7. nævnte Aar.

indførtes der desuden Ladninger, bestemt til den kendte Købmand Michael Jovers i Husum.

4: Regnskaberne over Bytolden for de samme Aar som for Licentregnskabernes Vedkommende giver os et Billede af Aabenraas økonomiske Forbindelser med sit Opland i Aarene omkring 1700. Hovedgrundlaget for denne Handel dannede de Varer, som Søfarten skaffede til Byen: Tømmer, Tjære, Kalk, Jern o. s. v. Det er interessant at se det store Omraade, som fik en større eller mindre Del af Tømmerforsyningen fra Aabenraa. Oplandet bredte sig vifteformet ud fra Byen og strakte sig helt ud til den slesvigske Vestkyst lige fra Bredsted i Syd til Ribe i Nord. De skovfattigste Egne var helt naturligt de største Konsumenter. Foruden Herrederne under Aabenraa Amt optraadte navnlig Slogs, Kær, Tønder, Lø, Nr. Rangstrup og Hviding Herreder som Hovedaftagere. Bemærkelsesværdig er endvidere den ikke ringe Del, som gik til Marskherrederne Syd for den nuværende Grænse. Samhandelen med disse Egne beroede imidlertid ogsaa paa et andet Forhold. Marskbønderne herfra, ja helt nede fra Eidersted og Stapelholm samt fra de udenfor liggende Øer, saaledes Før, Pelworm etc., opkøbte nemlig Heste og Stude i Nordslesvig til Opfedning paa deres frodige Græsarealer, før de videresolgte dem til Nordvesttyskland og Holland. Det skete for Aabenraas Vedkommende hvert Aar navnlig i Dagene 9.—11. Juli og 12.—14. Oktober.³³⁾ Ved samme Løjlighed førte de gerne noget Tømmer med sig til deres skovløse Hjemegn.

Ogsaa andre end Marskbønderne forefindes i Regnskaberne som Kvæghandlere. I Dagene 8.—11. April, 20.—22. Maj, 6.—7. Juni og 11.—18. September ses saaledes adskillige Bønder fra det nordøstlige Slesvig, navnlig Løjt og Næsset, erlægge Bytold for Stude og Heste. Blandt dem er der Folk fra de store Frigaarder paa Næsset. 9. April og 9. September afholdtes fra gam-

³³⁾ Jyske Samlinger 1948, S. 139 ff.

mel Tid de over hele Landsdelen kendte Markeder i Kliplev. I andre af de nævnte Tidsrum har der været Markedsdage i selve Aabenraa.³⁴⁾ Haderslev, der i Modsætning til Aabenraa laa ved Oksevejen, den direkte nord-sydgaende Færdselsaare, havde en langt mere betydelig Stude- og Hestehandel end Aabenraa.³⁵⁾ Det var først og fremmest de fra fremmede Kyster ad Søvejen indbragte Varer, der gav Grundlaget for Aabenraas Samhandel med det meste af Nord- og Vestslesvig. For Datidens Aabenraa-borgere gav det gamle Ord, „Navigare necesse est“, god Mening.

5: I Aaret 1709 tilføjedes der i Slaget ved Poltava den svenske Stormagt et Knæk, som den ikke siden formaaede at rejse sig efter. Den danske Stat kunde derfor nu trygt genoptage sin i Aaret 1700 mislykkede Krig med Sverige. For den gottorpske Stat betød denne Situation imidlertid alt andet end lyse Udsigter, selv om det lykkedes den at holde sig uden for Krigsbegivenhederne i Aarene fra 1709 til 1713. For den Del af de gottorpske Undersaatter, som beskæftigede sig med Udenrigshandel, blev disse faa Aar som neutralt Omraade blandt lutter krigsførende Magter vel den gunstigste politiske Konstellation, man nogensinde havde oplevet.

Aabenraa Bys Søfart gennemgik da ogsaa i disse fire Aar en rivende Udvikling. De Handelsforbindelser med fjerne Egne i Vesteuropa, som netop var blevet knyttet, udnyttedes nu i udstrakt Grad. 1705 var Byens samlede Handelsflaade paa 779 Læster. 1710 var den derimod steget til 1109 Læster.³⁶⁾ Byens

³⁴⁾ 1666 tildelte Hertug Chr. Albrecht Aabenraa 3 Markedsdage tre Gange aarligt, nemlig 12., 13. og 14. April, 3 Dage omkring Margarethe Dag (13. Juli), samt 3 Dage omkring Gallus-Dag (16. Oktober). 1723 flyttedes de sidste til hhv. Maria Magdalena (22. Juli) og Severinus (23. Oktober). (RA. T.K.I.A. D. 63. Aabenraa By. »Økonomiske« Sager. Handels- og Søfartssager 1723—1847).

³⁵⁾ Th. O. Achelis: Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels (Zeitschrift Bd. 60); samme: Haderslev i gamle Dage II. 81 ff.

³⁶⁾ L.A. Aab. Byarkiv. Skibbroregnskaber. M. Michelsen: Aabenraa Bys Søfart. (Sdrj. Maanedsskrift 16. Aarg.) opgiver for Aaret 1713 en samlet Handelstonnage paa 1088 Læster.

Indbyggerantal er for Aaret 1709 opgjort til 1253 Personer³⁷); heri er dog ikke medregnet Kolstrup og Slotsgade, som hørte under Amtet. Ikke desto mindre var Tonnagen ganske betydelig i Forhold til Folketallet. De sidste Aar under gottorpsk Styre har været en lykkelig Tid for Aabenraa. Intet Under, at et „gottorpsk Sindelag“ synes at have været raadende i Byen ogsaa i nogen Tid efter Inkorporationen. Som neutrale sejlede de nogenlunde uantastet af de krigsførende, forsynede med et her-tugeligt Søpas, hvorfor de i disse Aar endogsaa blev befragtet af Amsterdambøymænd. Efter et Udkast i Byarkivet har et saadant Søpas haft følgende Ordlyd: „Vi Borgmester og Raad for Byen Aabenraa, beliggende ved Østersøen i det suveræne Hertugdømme Slesvig i Sønderjylland [und zu dem dänischen Reiche nicht gehörig] kundgør, at N. N. i denne By er edssvoren Borger og Undersaat og ikke med Edspligter undergivet anden Herre end ene og alene det højfyrstelige Hus Holsten-Gottorp, og at ikke paa nogen Maade nogen danske eller andre Potentater, som er impliceret i den nordiske Krig og er Kongen af Sveriges Fjender, har Del i denne Galiote³⁸), og endvidere, at Ladningen ikke bestaar af Kontrabandevare.“ I Udkastet til dette Skibspas, der saa tydelig er udfærdiget med svenske Myndigheder for Øje, er imidlertid den i Klammerne staaende Sætning „und zu dem dänischen Reiche nicht gehörig“ overstreget. Ved en anden Lejlighed, da Franskmændene havde beslaglagt nogle Aabenraaskibe, angaves disses Tilhørsforhold paa følgende Vis: „aus dieser Stadt, welche in dem Souverainen und neutralen

³⁷) L. A. Aab. Byarkiv VII 77. 1. Om Oprettelsen af et Kornmagasin i Byen 1709.

³⁸) Fartøjer over 30 Læster kaldes gerne »Skib« i Regnskaberne; Galiot og Krayert er forskellige mindre Skibstyper. Senere er der aabenbart ogsaa bygget større Galioter. Betegnelsen Skude bærer derimod kun faa Aabenraaskibe i det behandlede Tidsrum. Se nærmere Skibslisterne i H. Schlaikier: Aabenraa Søfarts Historie. S. 137 ff. — I Aarene 1706—08 var der 9 Aabenraaskibe over 30 Læster. De ejedes af følgende Skippere: Hinrich Frellesen (65 Lst.), Frelle Christensen (60 Lst.), Chr. Frellesen Frees (60 Lst.), Jacob Sedin (55 Lst.), Knudt Jacobsen (50 Lst.), Jacob Lausen (50 Lst.), Michel Rolfsen (36 Lst.), Nis Krag (36 Lst.) og Thomas Tordsen (30 Lst.).

Hertzogthumb Schleswig belegen, und zu dem Römischen Reiche nicht gehört“. Mens man aabenbart har fundet den første Paastand om, at der ingen Samhørighed var med det danske Rige noget vovet og derfor har udeladt den, har man med fuld Ret kunnet gøre gældende, at man ingen Tilknytning havde til Frankrigs Modstander i den spanske Arvefølgekrig: Østrigs Fyrste, den tysk-romerske Kejser. Betegnende for de gottorpske Landes nære Tilknytning til Sverige før Besættelsen i 1713 er det, at det i 1711 i Anledning af Franskændenes Kapringer meddeltes ikke alene Aabenraa, men ogsaa de andre søfarende Stæder, Eckernförde, Frederiksstad, Husum, Tønning og Tønder, at den svenske Gesandt i Paris, von Cronstrohm, varetog de gottorpske Undersaatters Interesser i Frankrig.³⁹⁾

Byens førende Købmand, Lorenz Biørnsen, som havde Skibsparter i adskillige Skibe, havde i 1700 faaet fyrstelig Fuldmagt til Udstedelse af Skibspas. Imidlertid rejste der sig i 1703 en hel Del Klager over hans Adfærd, idet han beskyldtes for først at udstede Skibspas til de Skibe, han selv havde Part i og derudover kun til sin egen Omgangskreds, mens han, som det hedder i Klagen, udsatte Udstedelsen af Skibspas til „de gode Folk, som ikke hører til hans Cabale“. Borgmester og Raad overtog derefter Pasudstedelsen.

En Følge af, at Aabenraas Søhandel saaledes blomstrede i hine Aar, mens de kongelige Nabobyers Skibe var udsatte for at blive kapret af Fjenden, var, at en Del Borgere fra disse Byer søgte til Aabenraa for at tage Borgerskab dær.⁴⁰⁾ Den mest kendte af disse var Christian Kaadt fra Sønderborg, „Pensionair“ paa de adelige Godser Skovbølgaard og Rønhavegaard, hvis Ansøgning om at blive Borger i Aabenraa er dateret 1711 16./3. Han ejede de 15/16-dele af Skibet „Haabet“ paa 86 Læster, som hver Sommer sejlede i Fart mellem Holland, Irland, Eng-

³⁹⁾ Dette og den følgende Skildring: LA. Aab. Byarkiv XI 157 d-e. Forskelligt vedrørende Skibsfarten 1713—15.

⁴⁰⁾ LA. Aab. Byarkiv. 11. Borgerbreve og Korrespondance vedr. Optagelse i Borgerskabet. 1709—1869.

land, Skotland og Norge, mens Skipperen, der førte Skibet, havde Resten. Som Pensionær paa Rønhavegaard paa Als havde han tidligere erhvervet sig kongeligt Borgerbrev i Sønderborg, hvorfor Aabenraaborgerne var imod hans Optagelse blandt Byens Borgere. Dette lykkedes ham imidlertid alligevel, og han blev endogsaa indgiftet i de førende aabenraaske Søfartskredse, idet han blev viet til den foran nævnte Skipper Frelle Christensens Enke, Catharina Margaretha. For øvrigt ejede han stadig nogle Skibe, der sejlede ud fra Sønderborg og hørte med til denne Bys Flaade. 1715 og 1717 mistede han saaledes to mindre Galioter, som var hjemmehørende dær.⁴¹⁾

Da Skibene nu var større, blev det mere og mere Regelen, at et Skib ikke ejedes af en enkelt, men af flere Interessenter, som hver havde deres „Skibspart“. Et enkelt Skib var saaledes delt mellem følgende: Chr. Kaadt havde 7/16 Skibspart, Jens Kaadt 1/16, Nis Krag 1/16, Anders Jørs 1/16, Jacob Biørnsen 1/16, Christian Hinrich Frellesen 1/16, Hinrich Frellesen 3/16 og Dr. theol. Christian Gottlieb Koch 1/16. Risikoen for de kapitalstærke Folk blev mindre ved at have deres Kapitalanbringelser fordelt i mindre Skibsparter paa en Række Skibe. Men som før nævnt var der ogsaa nogle, der ejede næsten alle Skibsparterne, saa at man kun overlod Skibsføreren en enkelt, hvilket muligvis kunde anspore denne til at faa mere ud af Fragtfarten, idet det jo paa den Tid har været ret ugørligt for en Rheder at kontrollere sine Skippere, naar de var ude paa Langfart. Skibsfartens Betydning for Aabenraaborgerne øgedes tilmed yderligere ved Partsrhederiets Udbredelse. Ikke alene den søfarende Stand, men ogsaa Købmænd, ja, som det ses, f. Eks. ogsaa Byens Provst, var nu Interessenter og havde Skibsparter i den lokale Handelsflaade.

6: Med den danske Konges Besættelse af det gottorpske Om-

⁴¹⁾ RA. Krigskancelliet. Indsendte Relationer om lidt Krigsskade. Besvarelser af Overkrigssekretærens Cirkulære af 1721 15./2.

raade i 1713 kom Aabenraas søfarende Borgere ud for alvorlige Vanskeligheder. Allerede den 14. 3. nævnte Aar kom der en Ordre til Magistraten om at lade Skipperne sejle Magasin Korn fra Randers, Aalborg o. s. v. til Flensborg og Eckernförde. Ordren var underskrevet af Rasmus Finck, Kommandant paa en Orlogsgast, der laa til Ankers ved „Aben Roe“. Magistraten anmodede dog om Fritagelse herfor bl. a. under Henvisning til, at de, der blev tvunget til denne Sejlads i Aaret 1700, endnu ikke havde faaet deres Betaling. Som Følge af, at Aabenraaskibe alligevel blev beslaglagt af den kongelige Flaade, sendte samtlige „negotierende“ Borgere og Skippere et Klageskrift til Kongen. De anmodede om Frigivelse af de beslaglagte Skibe og Tilladelse til i Østersøen at sejle med Stadspas, saaledes som det havde været Tilfældet under Krigsbegivenhederne i Aaret 1700. Endvidere kunde de ønske en Bekendtgørelse om, hvorvidt det „in der Nord- und Westsee“ var tilladt dem fortsat at sejle med „højfyrsteligt“ Pas. Som Begrundelse for dette udtaltes der, at „denne fattige og miserable Stads ringe og eneste Næring bestod i Skibsfarten“, eftersom der ikke længere hørte Jord til Byen.⁴²⁾ „Blev derfor Skibsfarten taget fra dem eller hæmmet, vilde det føre dem i den yderste Ruin, og de vilde være ude af Stand til at betale selv de ringeste Skatter. Dog ikke alene Aabenraaerne, men ogsaa de kongelige Undersaatter i Flensborg og Haderslev, ja endog paa Fyn, Sjælland og i Jylland, vilde lide derunder, eftersom det jo var kendt, at det, som disse un-

⁴²⁾ I Skraaen nævnes Aabenraas Græsningsrettigheder i Hostrup, Stubbæk, Aarup, Hessel, Gammelopnør, Løjt og Brundemark. Efterhaanden var denne Ret dog indskrænket til kun at gælde Sønderskoven Syd for Byen. 1704 havde en hertugelig Kommission imidlertid forhøjet Byens Afgift af dette Omraade fra 4 til 40 Rdl. aarligt og oven i Købet luftet den Mulighed, at der vilde blive oprettet en hertugelig Ladegaard i Sønderskov, idet man der mageligt kunde græsse 150 Køer. 1721 2./12. efter Inkorporationen besluttede Rentekammeret imidlertid, at Sønderskoven fremtidig skulde tilhøre Byen mod en aarlig Afgift af 20 Rdl. Dette blev hilst med Glæde af Byens Borgerskab og har vel bidraget til at skabe en loyal Følelse mod det nye Styre. (RA. T.K.I.A. B. 160. Afskrifter af Aabenraa og Slesvig Byers Privilegier, indsendte i Henh. til Patent af 15. Maj 1723).

der Krigen havde tilhandlet sig i Østersøen, for en god Dels Vedkommende var sket ved Hjælp af Aabenraaskibe, da hine jo ikke kunde sejle i Sikkerhed for svenske Kapere. Med kongeligt Pas vilde det gaa Aabenraaskibene paa samme Maade“.

Klagen er dog ikke blevet hørt, for den 13. 8. 1714 kom der til Byen et Brev fra den kongelige Regering, som klagede over, at Aabenraaskipperne trods Krigen stadigvæk handlede med Sverige. Saafremt dette ikke hørte op, truedes de skyldige med Konfiskation. Den 29. 8. 1714 udstedtes der endvidere en kongelig Ordre til Marinen om at give frit Lejde til ikke mindre end 48 Aabenraaskibe, som før Brevet af 1714 13./8. var afsejlet til Sverige, men som dog alligevel skulde have Lov til uhindret at vende hjem med deres Last.

Det nævnte Forbud mod Handelen paa Sverige fremkaldte imidlertid Magistratens Klage af 1714 20./10. Skibsfartens enorme Betydning for Byen fremhævedes atter. Handelsflaaden var nu i Neutralitetsaarene vokset saa meget, „at den var afhængig af Fragtfart for andre Byer. Til Sverige gik Byens „største og bedste“ Skibsfart, idet man dær hentede Tømmer, Lægter, Bjælker, Jernværk, Kalk og Tjære, som blev afsat i Hjembyen eller i Nabobyerne. I England hentede man derimod kun lidt Salt og Stenkul, som der kun var lidt at afsætte af, da hamburgske, lybske og hollandske Skibe nu atter sejlede frit, (nemlig efter den spanske Arvefølgekrigs Afslutning 1713). Landet kunde imidlertid ikke undvære Varerne fra Sverige; et saadant Forbud vilde derfor kun medføre, at man maatte have Varerne gennem Lübeckerne og Hollænderne til dobbelt Pris. Herved vilde baade Aabenraaskipperne, som ikke kunde tjene Fragten, og Landboerne, der maatte betale Varerne saa meget dyrere, lide haardt. „Man kunde ikke vide, hvorlænge den nordiske Krig vilde vare“, fortsættes der i Skrivelsen, „og Borgernes Kapital blev stadig mindre, hvilket ogsaa vilde ramme Nabobyerne, idet Flensborg, Haderslev, Sønderborg og andre Byer jo udelukkende fik deres svenske Varer saa billigt under den Forud-

sætning, at Aabenraaskibene havde fri Sejlads. Et fortsat Forbud vilde sluttelig ogsaa medføre, at Byens Told- og Licentafgifter sank, og det vilde være Borgerne umuligt at overkomme Indkvartering og lignende Byrder“. Hvor alvorlig denne Sag overhovedet var for Byens Borgere, kan maaske Slutningen vise: „Derfor falder vi allerunderdanigst Eders Majestæt til Fode og beder Ham tage denne vores allerunderdanigste paatrængende nødvendige Forestilling i allernaadigste Betragtning o. s. v.“

Foruden den nye kongelige Øvrighed havde man dog ogsaa den gamle Landsfader at ty til. Fra sit Eksil i Hamburg havde Hertugen nogle Maaneder i Forvejen endnu engang rakt sin By en hjælpende Haand. Den 23.6. 1714 var nemlig Skipper Frelle Clausen blevet kapret af Svenskerne og ført til Göteborg. Hans Rhedere og Interessenter Hermann Frees og Chr. Kaadt gjorde Krav paa, at Skibet blev anset som neutralt Fartøj paa Vej mod neutral Havn, da Besætningen var den højstfyrestelig gottorpske Hertug Carl Friederichs Undersaatter. „De havde troet og troede stadigvæk uagtet den af Kongen til Danmark-Norge foretagne Besættelse af disse højstfyrestelige gottorpske Lande, at de ikke kunde anses for at være Sveriges Fjender.“ Allerede 30. 6. samme Aar sendte Hertugen derfor fra Hamburg en Anmodning til den svenske Regering om at frigive Skibene og fremtidigt give Aabenraaskibene frit Lejde. Samtidig sendte Borgmester og Raad en vis Friedrich Arnkiel med Fuldmagt til Sverige for at anmode om Frigivelse af Aabenraaskibene. At netop han blev udpeget til dette Hverv, begrundedes med, at han var barnefødt i Byen og havde levet dær hele sit Liv med Undtagelse af Universitetsaarene.⁴³⁾

Samhandelen med Sverige var altsaa en Livsnødvendighed for Byen. Intet Under derfor, at dens ansvarlige Mænd paa alle mulige Maader søgte at opretholde denne Forbindelse, selv om

⁴³⁾ Sommersemestret 1699 besøgte han saaledes Universitetet i Leipzig (Heimatblätter aus Nordschleswig 1940, S. 69). 1723 4./6.—1728 3./2. var han Borgmester i Aabenraa. Født 1681 10./2. som Søn af Provst Trogillus Arnkiel.

det maatte ske ved samtidig at staa i Kontakt med baade den danske Konge, den gottorpske Hertug og de svenske Myndigheder. Trods alle Anstrengelser har det dog ikke været muligt at opretholde denne Trafik. Krigsaarene efter 1714 blev derfor yderst daarlige Aar for Byens Borgere.

Allerede 1714 lød der Klager over, at man ikke havde kunnet udnytte Sommertiden til Sejlads. Dertil kom, at mange Skibe var holdt tilbage eller konfiskeret i Sverige. Blandt dem, som det var gaaet ned ad Bakke for, var forannævnte Chr. Kaadt, hvis Skibe var taget som Prise.

Efter Fortegnelsen over Borgere, som i 1714 erlagde Krigs- og Formueskat, betalte følgende over 10 Rdl.⁴⁴⁾

Købmand ⁴⁵⁾ Hinrich Frellesen Frees	36 Rdl.
Købmand ⁴⁵⁾ Jørgen Paulsen	32 „
Farver Martin Bahnsen	28 „
Købmand ⁴⁵⁾ Jørgen Barsøe	26 „
Købmand ⁴⁵⁾ Jacob Biørnsen	26 „
Købmand ⁴⁵⁾ Knudt Jacobsen	26 „
Købmandsenke Margr. Thielsen	26 „
Købmandsenke Dorothea Beyer	24 „
Skipper Oluf Rudebeck	20 „
Skipper Fester Jessen	16 „
Købmand ⁴⁵⁾ Jacob Sedin	14 „
Raadmand ⁴⁵⁾ Johan Gorrissen	12 „

7: De følgende Aar led Byen smertelige Tab ved Kapringer og Tilbageholdelser. Derimod var de Tab, der blev lidt i kongelig Tjeneste, forholdsvis ringe, idet Aabenraaskibe først den 19. 7. 1717 blev taget til Transporter for den danske Flaade. De, der forliste i kongelig Tjeneste, fik senere Erstatning, men det blev

⁴⁴⁾ LA. Aab. Byarkiv VIII 120a. Krigs-, Formue- og Næringssskat 1713—44.

⁴⁵⁾ Var alle tidligere Skippere, som til Dels var gaaet over til Rhedervirksomhed.

kun til fem Skippere for Aabenraas Vedkommende.⁴⁶⁾ Mange Skippere blev derimod opbragt af Svenskerne, andre synes fortsat at have spillet under Dække med Svenskerne, saa de kun af Navn var beslaglagt. Skipper Jens Hinrichsen, som i Aabenraa var meldt opbragt af Svenskerne, blev saaledes opsnappet af den danske Flaade og ført som Prise til København. 1719 blev en kendt Aabenraaskipper, Fester Jessen, opbragt af „Moscowiterne“ i Nærheden af Reval og „belagt“ med haardt Fængsel. Ogsaa han har vel haft Maskepi med Svenskerne, der jo ogsaa var Russernes Fjender.

Tabene til Søs var alt i alt ikke ringe, men endnu værre var det, at den indbringende Fart paa Sverige var standset. 1718 sukkede Magistraten da ogsaa over, at Byens Borgerskab i den Grad var svækket, at de, som før havde nogen Formue, nu næsten var de daarligst stilledes Ligemænd. Blandt Aarsagerne hertil regnedes naturligvis ogsaa de store Skatter, der fulgte i Krigens Spor. En Del af de fra Nabobyerne tilflyttede Borgere søgte derfor igen væk fra Aabenraa. En udenbys Skipper nævnte saaledes i 1715, at han havde været nødsaget til paa et vist Aaremaal at tage Borgerskab i det daværende neutrale Aabenraa,⁴⁷⁾ fordi Kongens Arveundersaatters frie Sejlsads i Østersø og Nord-sø var blevet hæmmet af Svenskerne, men nu ønskede han at blive løst fra sit Borgerskab.

Byens Borgere har dog ikke været slaaet helt ud. Da Sverigesfarten var standset, maatte man slaa ind paa nye Veje: man udnyttede derfor nu fuldt ud Forbindelserne med England. Aabenraas vigtigste Indførselsartikel i de følgende Aar blev en-

---

⁴⁶⁾ RA. Krigskancelliet. Indsendte Relationer om lidt Krigsskade. Besvarelse af Overkrigssekretærens Cirkulære af 1721 15./2. I Sønderjyllands Historie Bd. III, S. 290 er der ved Sammenligning mellem Sønderborg og Aabenraa sket en Fejlslutning, idet Sønderborg jo som kongelig By allerede siden 1709 maatte deltage i Transporter for den danske Flaade og som Følge heraf led større Tab i kongelig Tjeneste end Aabenraa.

⁴⁷⁾ LA. Aabenraa Byarkiv V 11. Borgerbreve og Korrespondance vedr. Optagelse i Borgerskabet. 1709—1869.

gelsk og til Dels fransk Salt, som blev oplagret i Byen og videre-solgt til slesvigske, tyske og danske Havne. For at skaffe sig Penge havde den danske Konge den 9. 8. 1712 imod et aarligt Vederlag givet et Konsortium Eneret paa Handelen med lüneburgsk Salt i Hertugdømmerne, dog undtagen Flensborg.⁴⁸⁾ Den 3. 10. 1712 tildelte Hertugen derpaa Aabenraa fri Handel med engelsk og fransk Salt paa den Betingelse, at det blev reeksporteret. Ikke des mindre sank Forbruget af Lüneburgersalt allerede i 1713 til en Femtedel. I 1715 solgtes endog kun 24 Tdr. af det lüneburgske Salt i selve Aabenraa. Saltoktrojens Folk kom derfor til at føre en haabløs Kamp mod det engelske og franske Salt⁴⁹⁾.)

Imidlertid kom det til Rivninger mellem Byen og dens nye Øvrighed. Hidtil havde Aabenraas Toldopkrævere regnet 1 Td. lüneburgsk Salt lig 2 Tdr. engelsk og skotsk Salt. Paa den Maade var engelsk og skotsk Salt jo blevet betydeligt billigere i Told- og Licentafgifter. Dette blev nu forbudt, og det blev den 13. 6. 1716 paalagt Byen at føre nøje Kontrol med Salthandelen.⁵⁰⁾ Det nyttede lidet, at Byens Talsmænd fremhævede, at siden det Tidspunkt, det engelske Salt var blevet ført til Landet, havde man i den „fyrstelige Tid lige indtil Sekvæstrationen“ hver Gang regnet 2 Tdr. engelsk Salt lig 1 Td. lüneburgsk, derimod var det aldrig blevet regnet lig det franske eller spanske Salt. Overhovedet synes Kontrollen med Toldregnskaberne at være blevet udøvet adskilligt skrappere under det nye Styre end tidligere. At man ved Uregelmæssigheder undskyldte sig med, at man havde beregnet Tolden „nach hiessiger Usance“, blev ikke mere taget for gode Varer.

I det hele taget synes det materielle at have spillet langt den største Rolle hos Datidens Aabenraaborgere. Havde man Fordel af den gamle Tilstand, raabte man op om, hvordan det hidtil

⁴⁸⁾ RA. T.K.I.A. B. 157. Akter vedrørende den lüneburgske Saltoktroj i Hertugdømmerne og dens Ophævelse 1718—39.

⁴⁹⁾ Herom nærmere i Sønderjydske Maanedsskrift 1947. S. 85 ff.

⁵⁰⁾ RA. Aab. Toldregnskaber 1713—33 (omf. kun Aarene 1716—33).

havde været Skik og Brug; man ønskede at gaa frem „nach alter Usance“, som er et hyppigt anvendt Udtryk. Dog ønskede man samtidig at drage alle de Fordele af det nye Styre, der kunde byde sig. Man foreslog saaledes nu Toldfrihed for Handelen mellem „Dännemarck“ og Aabenraa.⁵¹⁾ Det dansk-norske Marked burde aabnes for Aabenraas næringsdrivende, med andre Ord: man ønskede at blive ligestillet med Flensborg.

Efter Indlemmelsen havde Aabenraaerne eksporteret Hør til Kongeriget uden at svare Licent deraf. Ligesom Salt var Hør nu blevet en af Byens vigtigste Handelsvarer. Hør skaffede man sig ad Søvejen fra Riga, Königsberg og Danzig; derimod nævnes det udtrykkeligt, at man ikke handlede med lüneburgsk, hollandsk eller hjemmeavlet Hør. Overhovedet foregik Aabenraas Fjernhandel i Krigsaarene i en ny Cyklus: man sejlede nu til Vesteuropa med Korn fra de danske Øer og tog Salt med tilbage. Dette afsattes igen paa Grund af Saltoktrojen for største Delens Vedkommende i de nordtyske og baltiske Havne, hvorfra man bragte Hør hjem, som saa igen afhændedes i danske Havne. Det svenske Tømmer spillede derimod ingen Rolle i disse Aar.

Men lige saa snart Freden igen havde holdt sit Indtog i Norden, blev den aabenraaske Import af Trælast, Jern, Kalk og Tjære fra Sverige genoptaget. At det ikke drejede sig om helt ubetydelige Mængder, kan man se deraf, at af de 306 Fartøjer, som i Løbet af 1724 afsejlede fra Gotland, var de 60 hjemme hørende i Aabenraa. I Aaret 1744 udgjorde Aabenraaskibene 115 af de ialt 354 Skibe, som i dette Aar forlod nævnte Ø.⁵²⁾

Foruden denne Handel forøgedes ogsaa Handelen med andre Egne, da Aabenraaskipperne stadig udvidede deres Virkefelt. Som en Følge af den nye Statsforbindelse begyndte de nu ogsaa at sejle i Fragtfart for københavnske Købmænd. 1723 var saa-

⁵¹⁾ RA. Aab. Toldregnskaber 1713—33.

⁵²⁾ Efter M. Michelsen: Aabenraa Bys Søfart. (Sønderjydske Maa- nedsskrift, 16. Aarg. S. 222).

ledes 3 Aabenraaskibe befragtet af disse for Sejlads paa Island. Endvidere besørgede Aabenraaskibe for københavnsk Regering en Del af Fragtfarten mellem de svenske Tømmerhavne og den danske Hovedstad.

I Anledning af den store Brand i København i 1728 blev Aabenraaskipperne saavel som det søfarende Folk fra Nabo-byerne Flensborg og Sønderborg beordret til at sejle Sten fra Teglværkerne ved Flensborg og Aabenraa til den brandhærgede Hovedstad.⁵⁹⁾ Denne Opgave huede imidlertid slet ikke Skipperne, da Fragten betaltes for daarligt. Uden Held gjorde man fra Byens Side opmærksom paa, at Sønderborg og Eckernförde laa nærmere Teglværkerne omkring Flensborg Fjord og derfor først burde tages til disse Transporter. I Modsætning til de andre Byer havde Aabenraa intet Opland, som den kunde leve af, men var udelukkende henvist til Søfarten. To aarlige Transporter med Sten vilde hindre dem i at komme tidsnok paa Langfart til Nordsøen, til Irland, England og Frankrig.

Amtmand von Massow forlangte derefter den 9. 12. 1729 en Opgørelse over Byens Handelsflaade, der da omfattede 59 Enheder paa ialt 1643 Læster. I Foraaret 1730 var Aabenraaskibene bestemt til følgende Sejladser: 18 skulde til Sverige, 5 til Norge, 3 til Island, 2 til England, 3 til Frankrig. Endvidere skulde 3 sejle paa Østersøen, 1 til dansk Havn, 2 skulde til Riga og 2 til tyske Havne. 11 havde derimod endnu ingen Bestemmelse taget. 9 Skibe var endelig allerede gaaet i Gang med Murstenstransporterne til København. Blandt de optalte Skibe betegnedes 5 paa tilsammen 134 Læster som „saakaldte svenske Skibe“. Utvivlsomt tilhørte de nogle Aabenraaskippere, som først efter Krigen var vendt hjem derfra. Foruden disse nævnes 4 mindre Fartøjer paa ialt 73 Læster, som ejedes af svenske Interessenter, en Følge af den mangeaarige Handelsforbindelse mellem Aabenraa og Sverige.

⁵⁹⁾ LA. Aab. Byarkiv VII 106a: Angaaende Forsendelse af Mursten til København 1729—31.

Hele Aaret 1730 maatte Aabenraaskipperne dog trods alle deres Indsigelser sejle Sten til København. Aabenraateglværkerne fik travlt. Provst Chr. Gottlieb Koch, der ejede Teglværket paa Jørgensgaard, tilbød at levere 200.000 Mursten og 10.000 Teglsten. Men Regeringen ønskede omgaaende Levering af 400.000 Sten, og Størrelsen paa dem skulde være $9 \times 4\frac{1}{4}$ Tommer. Efter at Hovedstadens nødvendige Behov imidlertid var dækket, kom der den 23. 2. 1731 et kongeligt Brev med Meddelelse om, at for Fremtiden kunde Fragt af Mursten ske frivilligt. Glade over, at Afbrydelsen af deres livsnødvendige Søhandel denne Gang kun varede saa kort Tid, har Aabenraaborgerne da kunnet genoptage deres aarlige Fragtfarter.

8: Alene det, at der var Fred, betød for Datidens Mennesker en god Tid. Den følgende lange Fredsperiode fra 1720 til Begyndelsen af 1800-Tallet var til Gavn for Aabenraas økonomiske Liv. Aarene omkring 1730 var ganske vist for Landet som Helhed ret daarlige Aar med yderst lave Kornpriser. For Aabenraaerne, der næsten ingen Kornhandel havde, var de lave Kornpriser dog ikke katastrofale. Fredsaarene med de relativt sikre Kaar, de bød Handel og Søfart, har uden Tvivl ydet det største Bidrag til at gøre Aabenraaborgerne loyale over for det nye Stvre.

Skipperne var saa afgjort Byens førende Mænd i det behandlede Tidsrum. Som Byens mest formuende Borgere tog de større Skippere ogsaa virksomt Del i Bystyret. Efter Caspar von Salderns Død i 1722 overtoges Borgmesterstillingen af en kendt Skipper, Ove (Aue) Friedrich Rolfsen. Han døde dog allerede samme Aar. Flertallet af Byens Raadmænd var Skippere. Der kan nævnes Navne som Hinrich Frellesen, Knudt Jacobsen, Jacob Sedin, Jacob Biørnsen, Johan Gorrison og Wolle Rudbeck. Sidstnævnte er kendt som Navngiver til Wollesgyde, der laa i Udkanten af Datidens Aabenraa.

I Aarene omkring 1700 lagdes Grunden til den aabenraaske Skibsfart paa fjerne Kyster. Fra at have været lidt Fragtfart i

de nærmeste Farvande voksede i disse Aar Omfanget af Aabenraaskippernes Forbindelser til ogsaa at gælde fjernere Egne. Mens Aabenraa i Aarene før den Store nordiske Krig stadig havde været afhængig af Nabobyen Flensborgs overmægtige Handel, bragte de gunstige Aar før 1713 Aabenraaerne til i stedse højere Grad at staa paa egne Ben. Fra at have staaet i Skyggen af Flensborg, blev Aabenraa nu Søfartsby jævnsides med Flensborg, omend sidstnævnte vedblev at være den førende af de to. Men mens Flensborg og de andre slesvigske Byer havde en udstrakt Landhandel, var Søhandelen absolut det primære for Aabenraa. Næppe nogen By i den danske Konges Besiddelser var i den Grad præget af Søfarten som Aabenraa, og saaledes var Forholdet til langt op i det 19. Aarhundrede.

I. Indførselen til Aabenraa Havn 1690—1708.*)

Aar	1690			1691			1692			1693				1694			
Oprindelsesland	Sverige	Norge	Tyskland.**)	Sverige	Norge	Tyskland	Sverige	Norge	Tyskland	Sverige	Norge	Tyskland	Riga	Sverige	Norge	Tyskland	via Flensb.
Ant. indgaaede Skibe	28	8	13	31	4	9	23	5	16	25	10	5	1	27	7	12	6
Varens Art:																	
Tylt Brædder	919	41	3	005	27	10	766 ¹ / ₂		15	959	38			1030	22	50	
- Deler	103	200		1364	34		257	96		382	752			241	472		
- Bjælker	13 ¹ / ₂	23 ¹ / ₂		11			7			12				11 ¹ / ₂			
- Balkun	54	17		58	27		33	55		41	56			51	38		
- Sparrer	95	49		71	21		64			88	18			90	18		
Stk. Lægter	3800	12400		2450	6620		2150	7820		1550	16920			1400	20800		
Td. Tjære	155			88			19	68		98				129			
Skpd. Jern	93		110	76		138	67		101	21 ¹ / ₄		17 ¹ / ₄		13 ¹ / ₂		41	
Td. Kalk	509			18			5			8				226			
Alen Fliser	204			310			460			240				380			
Td. Salt			156			128			264			24				23	
Stk. Tagsten			2000						9000			2000					
Td. Rug, Byg, Hvede og Malt			1044			243			1260			260	48			80	
Skpd. Hør og Hamp			50 ¹ / ₂			45			39 ¹ / ₂			28	4			47 ¹ / ₂	4
Skpd. Blaar			29 ¹ / ₂			9			17			24	10			5 ¹ / ₂	21

*) Efter RA. Aabenraa Amtsregnskaber, Læg „Licentrechnung“. 1707 mangler. Kun de allervigtigste Varegrupper er medtaget.

**) Ved Indførsel fra Tyskland forstaaes Indførsel fra Havnene paa Østersøkysten mellem Lübeck og Königsberg (ogsaa Danzig).

I. Indførselen til Aabenraa Havn 1690—1708 (fortsat).

Aar	1695			1696				1697			1698				1699			
	Sverige	Norge	Tyskland	Sverige	Norge	Tyskland	England	Sverige	Norge	Tyskland	Sverige	Norge	Tyskland	Riga	Sverige	Tyskland	Riga	England
Ant. indgaede Skibe	37	4	8	36	7	4	1	22	3	15	26	3	4	1	21	3	4	1
Varens Art:																		
Tylt Brædder	1208			1300	23 ^{1/3}			760	16 ^{1/2}	13	758	7			364			
- Deler	669	396		328	26			378	6	50	481	8			182			
- Bjælker	21 ^{3/4}			26 ^{1/2}				8	36		9	7			12			
- Balkun	94	31		120	42			60	38		57	42			47 ^{1/2}			
- Sparrer	144			165	11			68			85	12			71			
Stk. Lægter	3600	4800		8800	8700			3300	6300		5400	4600			6800			
Td. Tjære	45			67				48			79				52			
Skpd. Jern	39 ^{1/2}		80	62		41		30		81	52		5		43	4		
Td. Kalk	22			13				30			224				279			
Alen Fliser	266			155				190			400				100			
Td. Salt			86			24	10			54			46					10
Stk. Tagsten			1000			1000										40		
Td. Rug, Byg, Hvede og Malt														48				312
Skpd. Hør og Hamp			37 ^{1/4}			23 ^{1/2}					1504			12				114
Skpd. Blaar			31 ^{1/2}			28					1		4 ^{1/2}	1	1 ^{1/2}			55

Aar	1700				1701				1702				1703				
Oprindelsesland	Sverige	Norge	Tyskland	via Flensb.	Sverige	Norge	Tyskland	England	Sverige	Tyskland	Riga	England	Sverige	Tyskland	Riga	England	via Flensb.
Ant. indgaaede Skibe	8	1	13	3	35	3	10	2	41	6	1	2	23	4	1	1	1
Varens Art:																	
Tylt Brædder	241	5			1167	13			1136				1085				
- Deler	20				60				253				100				
- Bjælker	16				9	2 ^{1/2}			24				4				
- Balkun	8				98	26			109				40				
- Sparrer	38				125	9			169				47				
Stk. Lægter	5400	1100			8700	2600			14750				3800				
Td. Tjære	24		16	12	110				72				39				
Skpd. Jern	24 ^{1/2}		75 ^{1/2}	4	99 ^{1/2}		56		90	72			129 ^{1/2}	56			
Td. Kalk	52				251	4			52				24				
Alen Fliser	30				370				180				340				
Td. Salt			40	12			34	200		24		150					
Stk. Tagsten			1000				17000			14000			3000			100	20
Td. Rug, Byg, Hvede og Malt			204				330			276							
Skpd. Hør og Hamp	3 ^{1/2}		37				9			9	18				19		
Skpd. Blaar			9				9 ^{1/2}				20				20		

I. Indførselen til Aabenraa Havn 1690—1708 (fortsat).

Aar	1704					1705				1706					1708					
	Sverige	Norge	Tyskland	Riga	via Flensb	Sverige	Norge	Tyskland	England	Sverige	Norge	Tyskland	Riga	England	Sverige	Norge	Tyskland	Riga	England	Frankrig
Ant. indgaaede Skibe	29	1	1	3	1	32	3	6	2	30	3	16	2	4	41	2	8	2	5	1
Varens Art:																				
Tylt Brædder	786	10		8	20	831	8	12		920			40		1140	44			32	
- Deler	226					655	14			145	6	4			230	6				
- Bjælker	24					22				8 ^{1/2}					17	2				
- Balkun	45					44	12			44	4				53	6				
- Sparrer	55					89	22			92	5				139					
Stk. Lægter	3200	500				4700	3100			6900	1000				6880	1000				
Td. Tjære	133					82				68					134					
Skpd. Jern	114		52			108		25		170		59			211	40	30			
Td. Kalk	86					174				58					64					
Alen Fliser	425					120				340					500					
Td. Salt				40	20				6	170				122	5				326	480
Stk. Tagsten			2000						3000								21000			
Td. Rug, Byg, Hvede og Malt								308							1					
Skpd. Hør og Hamp								4				1002							9	32
Skpd. Blaar				41	60							71	34							88
				60								10	126							

II. Udførselen over Aabenraa Havn 1690—1708.*)

Bestemmelses- sted	Dansk Havn	Svensk Havn	Tysk Havn**	Riga	Dansk Havn	Svensk Havn	Tysk Havn	Riga	Dansk Havn	Svensk Havn	Tysk Havn	Riga	Dansk Havn	Svensk Havn	Tysk Havn	Riga
	1690				1691				1692				1693			
Aar	1690				1691				1692				1693			
Td. Østers ..	170 ¹ / ₂	78	42	15	200	88			110	16		12	136	95		13
Stk. Mursten	53000	4000	.	19000	32000				12000				64000			
Aar	1694				1695				1696				1697			
Td. Østers ..	186	133	32		119	134	78	8	106	74	50		90	111	70	
Stk. Mursten	40000				47000				17000				12000			
Aar	1698				1699				1700				1701			
Td. Østers ..	61	85	49		66	26	20			20	80					
Stk. Mursten	9000		200		20000					9000			13000	1000	8000	
Aar	1702				1703				1704				1705			
Stk. Mursten						15										
Td. Østers ..					12000				12000				23000			
Aar	1706				1703											
Stk. Mursten	25	40	50	8		110	88									
Td. Østers ..	72000		2000	9000			17000	30000								

*) Efter RA. Aabenraa Amtsregnskaber, Læg „Licentrechnung“. 1707 mangler. Ud over de to nævnte Varegrupper har der kun været nogen Udførsel af Muslinger og Brænde, samt ganske lidt Landbrugsvarer, f. Eks. Ost og Honning.

**) Ved tysk Havn forstaas ogsaa her Havnene mellem Lübeck og Königsberg.

III. Den sognevise Fordeling af Aabenraas Tømmerudførsel til Oplandet for Aaret 1705*)

		Vognlæs	Vognlæs	
Ris Herred:	Ris	13	Skærbæk	25
	Bjolderup	61	Spandet	13
	Hjordkær	98	Vodder	2
	Løjt	19	Ribeegnen:	2
Sdr. Rangstrup Hrd.:	Bedsted	11	Ribe	5
	Hellevad	2	Farup	2
	Ø. Løgum	16	Seem	7
Lundtoft Hrd.:	Ensted	7	V. Vedsted	13
	Holbøl	1	Haderslev Hrd.:	6
	Kliplev	5	Haderslev	11
	Uge	58	Hoptrup	37
Slogs Herred:	Burkal	47	Nr. Rangstrup Hrd.:	66
	Bylderup	31	Bevtoft	9
	Hostrup	52	Branderup	3
	Rabsted	91	Tirslund	33
	Tinglev	15	Toftlund	1
	Ø. Højst	60	Gram Herred:	3
Tønder Hrd.:	Tønder	41	Gram	1
	Abild	30	Hammelev	1
	Daler	22	Jægerup	12
	Møgeltønder	1	Nustrup	2
	Ubjerg	6	Sommersted	28
	Visby	12	Vedsted	1
Lø Herred:	Løgumkloster	37	Vis Herred:	12
	Nr. Løgum	50	Flensborg	1
	Brede	37	Bov	1
	Døstrup	32	Hanved	1
	Mjolden	7	Nr. Haksted	8
	Randerup	4	Braderup	1
Højer Hrd.:	Højer	7	Humtrup	1
	Ballum	19	Karlum	3
	Emmerlev	21	Klægsbøl	4
	Skast	1	Ladelund	4
Hviding Hrd	Hviding	1	Læk	1
	Brøns	10	Stedesand	3
	Arrild	7	Sdr. Løgum	10
	Rejsby	8	Viding Hrd.:	1
	Roager	4	Ialt	1
			Bøking Hrd.:	10
			Lindholm	1
			Nibøl	8
			Risum	10
			Nr. Gøs Hrd.:	11
			Bredsted	11

*) Efter RA. Aabenraa Amtsregnskaber, Læg Zollrechnung.

IV. Aabenraas Handelsflaade 1713 og 1730

Drægtighed	Antal Skibe i 1713*)	1730**)
over 50 Læster...	1	3
50—41 — ...	1	4
40—31 — ...	3	19
30—21 — ...	19	9
20—11 — ...	4	17
under 10 — ...	1	4

*) Efter H. Schlaikier: Aabenraa Søfarts Historie, S. 137. Muligvis er denne liste ufuldstændig.

***) Efter LA. Aab. Byarkiv VII 106 a.

Gammelgård.

Et bidrag til alsisk godshistorie.

Af Peter Kr. Iversen.

Ejere og forpagtere.

I Ketting sogn, ca. 5 km øst for Augustenborg, ligger herregården Gammelgård, der i middelalderen var sædet for en af de kendteste og mest betydende sønderjyske adelsslægter — *Stureslægten*.

Gammelgård nævnes første gang 1257, da Agge Numesens enke Margrethe til biskop Niels af Slesvig afhænder noget af dens jord i Ketting sogn, formodentlig ejendommene Stauensbøl og Sebbelev, der senere er kendte som bispegods. Gammelgård har på dette tidspunkt næppe omfattet mere jordegods end selve hovedgården og nogle få fæstere, hvis gårde tidligt er blevet nedlagt og inddraget.¹⁾

Stureslægten, der førte en fisk, vistnok en stør, i sit våben, og som efter traditionen skulle være i slægt med de svenske Sturer, hvilket dog næppe er rigtigt, træffes på Als fra omkring midten af det 14. århundrede. 1344 og 1358 nævnes en Kristjern og 1369 en Thomas Sture, som vistnok begge har ejet Gammelgård.

Hundrede år senere (1470) træffer vi i et af Christian I's breve igen en Thomas Sture, der, så vidt det kan skønnes, er fader til de tre brødre Henrik, Klaus og Vulf Sture, der også en tid lang var ejere af Gammelgård. Efter Klaus' og Henriks død købte Vulf 1514 af Henriks enke, Gissel, gården med tilliggende mølle og byen „Turov“ (Tovrup). Vulf Sture, der foruden Gammelgård ejede Helvedgård i Egen sogn, levede endnu ved århundredets midte og havde da samlet betydeligt jordegods omkring sine to gårde. 1534 betalte han således skat af 70 gårde. I sit ægteskab med en datter af Benedikt Ahlefeld på Borghorst i Sydslesvig, der siges at være blevet 105 år gammel, havde Vulf

¹⁾ Danmarks riges breve II, 1, nr. 242, 1257 u. d. og II 3 nr. 342, 1298; jfr. Chr. Knudsens saml. bd. XI s. 122 ff. (Ny kgl. saml. 2683, 4°).

Sture tre sønner: Asmus, Jørgen og Thomas, der efter tur og i anførte rækkefølge blev ejere af Gammelgård.

Thomas Stures og Barte Ahlefeldts ligsten i Notmark kirke.

Thomas Sture, der tillige var ejer af Helvedgård, var en af sin tids mest omtalte og betydende adelsmænd. Christian III regnede ham for en af sine pålideligste mænd og udnævnte ham til amtmand i Nordborg og Sønderborg, hvorved han overtog

ansvaret for Christian II's bevogtning. Som det fremgår af hans p. ægtige ligsten i Notmark kirke døde han 56 år gammel den 30. november 1563. Han overlevedes af sin hustru, fru Barte Ahlefeldt, der var datter af Peter Ahlefeldt til Lindå i Angel, og som i de følgende år nævnes som ejer af de to herregårde på Als. I en skatteliste fra 1565 opføres hun som ejer af 68 og nogle år senere af 117 bøndergårde. Inden hun døde, overdrog hun sine ejendomme til den eneste overlevende datter *Kathrine*, der var gift med hertug Hans den Yngres amtmand i Sønderborg, den holstenske adelsmand *Hans Blome* til Sehedorf. Kun nogle få år senere (1594) købte *Hans den Yngre* de to godser med alt deres tilliggende bøndergods for ialt 175.000 rdlr.; for Gammelgård var prisen 87,500 rdlr. Godsets tilliggende udgjorde på dette tidspunkt 53 bøndergårde, 1 mindre ejendom, 21 kåd og 1 mølle, fordelt på landsbyerne således:

Gundestrup	2	gårde	
Tovrup	9	»	4 kåd
Nygård	2	»	
Holtkoppel	1	»	
Mjang	2	»	
Hørup	7	»	4 »
»Bennris«	1	»	
Lambjerg			2 »
Majbøl	5	»	
Majgård	3	»	1 mølle
Tandslet	1	»	
Lunden	3	»	
Asserballe	2	»	3 » , 1 mindre gård
Mintebjerg	6	»	4 »
Mommark	3	»	1 »
Skovby	4	»	2 »
Ulkebøl	2	»	1 »

²⁾ Vedr. Gammelgårds ældre historie se: A. D. Jørgensen: Historiske afhandlinger IV, 1899, side 480 ff. (Sønderj. årb. 1897, side 120 ff). Archiv für Staats- und Kirchengeschichte IV, Altona 1840, side 294 ff, samt Chr. Knudsens samlinger, bd. XI, s. 122 ff (Ny kgl. saml. nr. 2683, 4°). Skødet af 6. 1. 1584 findes i Glyksborg-arkivet C. Diverse pergamentsbreve. (Rigsarkivet).

Det var ikke blot Gammelgård og Helvedgård, Hans den Yngre erhvervede sig, men han samlede sig i tidens løb store sammenhængende godsdistrikter på Als, Ærø, Sundeved og i Nordangel. Blandt de betydeligste hovedgårde kan på Als foruden Gammelgård og Helvedgård (Østerholm) nævnes Nordborg, Sønderborg Ladegård, Rumohrsgård og Rønhave, på Ærø Gråsten og Gudsgave, i Sundeved Sandbjærg og Ballegård og i Nordangel Lyksborg.

Med hertug Hans' overtagelse begyndte en ny epoke i godsernes historie. Indtil da havde der kun været relativt lidt hovedgårdsdrift, og godsherren havde haft sin væsentligste indtægt i bøndernes landgilde. De høje kornpriser i slutningen af det 16. århundrede fristede imidlertid mangan en godsejer og også Hans den Yngre til at inddrage bondejord under hovedgårdene og udnytte bøndernes arbejdskraft til driften af de udvidede hovedgårdsmarker. Til Gammelgård inddroges således omkring 1592 landsbyen Tovrup, der bestod af 9 gårde og 2 kådnersteder, og endvidere i Nygård to gårde, i Pinnesholm 1 gård, i Kettingskov 1 gård, og også i Asserballe sogn inddroges en del bøndergods, således at der 1669 ialt var inddraget 20 pløve bondejord under hovedgården. Der fortælles, at i Asserballe bad og tiggede en bonde ved navn Søren hertugen om at beholde sin jord, men den påtrængende bonde blev efter hertugens befaling nedhugget af skildvagterne foran Sønderborg slotsport.³⁾

Inddragningen medførte ikke ringe utilfredshed blandt de bønder, den gik ud over, og også de alsiske præster følte sig forurettet. især Høruppræsten, hvem hertugen fratog den store Tovrup eng.⁴⁾ Præsternes tiendeindtægter var ved godsinddragningen blevet formindsket, og de beklagede sig i bitre vendinger til kongen, hvilket de kunne gøre, idet Als i kirkelig henseende henhørte under Odense stift. Også kirkens fæstere kunne klage

³⁾ Chr. Knudsen.

⁴⁾ Chr. Knudsen.

til kongen, og da der 1605 var blevet indbragt adskillige klageskrivelser, hvori man beklagede sig over, at hertug Hans havde tilholdt sig de jorder og ejendomme, som kirkefæstere og andre havde i brug og fæste, og som laa under riget, og ganske fratog en del af bønderne deres arv og eje, som de havde tidligere konger af Danmarks brev på, idet han (hertug Hans) dog for et syns skyld lod gå dom derom af hans egne tilforordnede fogeder. Kongen gav derfor Jacob Rosenkrantz ordre til at undersøge forholdene på stedet og indsende en fortegnelse over hertug Hans' overgreb til Danske Kancelli, for at man siden kunne betænke midler og veje til, at rigets højhed ikke blev formindsket og undersåtterne på Als ikke blev besværede mod billighed.⁵⁾ Nogle af de værste misgreb blev rettet, men nogle få år senere lød der igen klager.⁶⁾

Det eftermæle, Hans den Yngre fik blandt sine undersåtter, var da heller ikke godt. For dem var han den onde hertug, der pinte og plagede dem med hoveri på de udvidede hovmarker eller med ægter og gangdage ved de store byggearbejder; men det skal ikke nægtes, at han ved de store godssamlinger og byggeforetagender har udvist en ikke ringe organisatorisk dygtighed, og hans mål at skabe en solid arv til sine mange børn blev nået.⁷⁾

Ved Hans den Yngres død 1622 overgik Gammelgård sammen med en række andre alsiske herregårde til sønnen *Alexander*, stamfaderen til det sønderborgske hertughus, efter hvis død godset blev enkesæde for hans enke *Dorothea* (d. 1639) og derefter for hertug *Johan Christians enke*, hertuginde Anna, der døde 1668. I hendes tid blev der i hovedbygningen indrettet og under udfoldelse af store festligheder indviet et kapel. Kort der-

⁵⁾ Kancelliets brevbøger, 1605 13. 3.

⁶⁾ Se: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, s. 26 f., Johanne Skovgård i Sønderjyll. hist. II, s. 388, samt Mejborg: Nordiske bøndergårde I, 1892, s. 139 f.

⁷⁾ Vedr. Hans d. Yngre se iøvrigt: Peter Langendorf i Nordelbingen III, s. 341 ff. og Tilde Svensson: Hertugslægter I, Sønderborg 1944.

efter gik det sønderborgske hertughus dog konkurs (1667), og Gammelgård blev overtaget af kongen. På dette tidspunkt hørte ialt 95 gårde, 4 mindre ejendomme, 105 kåd samt 4 møller ind under godset, fordelt over følgende landsbyer:

Bro	7 gårde	5 kåd	
Gundestrup	4 »		
Asserballe	23 »	33 »	, 2 møller, 4 mindre gårde
Svolstrupskov	5 »	27 »	
Tredholm		2 »	
Ertebjerg ..	10 »	7 »	
Jestrup	6 »	2 »	
Tandslet	26 »	23 »	, 1 mølle
Mommark	14 »	6 »	

Ved sammenligning med den side 94 foretagne opstilling over godsets omfang 1584 får man et tydeligt billede af, hvorledes Hans d. Yngre og hans efterfølgere har skaltet og valt med de alsiske bønder. Også senere sker der visse omlægninger. 1674 udskilles således gårdene i Bro fra Gammelgård og henlægges under Augustenborg, og 1682—84 oprettedes den lille hovedgård eller mejerigård Gundestrup af 4 forarmede bol.

Selv om enkehertuginde har haft deres residens på slottet, har de dog ikke selv drevet hovedgården, men den var bortforpagtet, og de underliggende bønder måtte betale deres landgilde og yde deres hoveri til de skiftende forpagtere eller pensionærer. Den sidste af disse under det sønderborgske hus var *Alexander Pose*, der begyndte forpagtningen 1653 og fortsatte som forpagter også efter kronens overtagelse (til 1677).⁸⁾ 1679—84 har borgmester *Jacob Jensen* i Sønderborg godset i forpagtning for 3320 rdlr. årligt, hvorefter *Peter Evald* er forpagter.⁹⁾ Hans efterfølger (fra 1689) var husfoged og diggreve i Tønder *Hans Paulsen* (d. 1711), der tilhørte den kendte paulsen-

⁸⁾ Nygårds registrant over rentekammerresolutioner nr. 2024. 1671 er den årlige forpagtningsafgift 4000 rdlr., jfr. Chr. Knudsen.

⁹⁾ Rtk. Slesv. Kont. III 2. Div. sager 1689—92, akter vedr. forpagteren af Gammelgård og Langenvorwerck, borgmester Jacob Jensens fordring på brænde.

ske slægt, der nedstammer fra slagter Asmus Jebsen i Flensborg. Foruden Gammelgård havde Hans Paulsen Kegnæsgård og Majbølgård i forpagtning som kgl. pensionarius. 1705 afstod han dog Gammelgård til sønnerne *Peter* og *Nicolas*. Sidstnævnte, der fra 1699 havde haft Kegnæsgård i forpagtning, opnåede i tidens løb at få endnu flere ejendomme at arbejde med, end faderen havde haft, idet han ved den ahlefeldske konkurs købte de 4 gårde Ballegård, Bøgeskov, Skovbølgård og Kjelstrup for en sum på 52.000 rdlr. Rimeligvis på grund af, at han efter 1719 at være blevet overinspektør for de augustenburgske godser, var blevet stærkt bebyrdet med arbejde, søgte og fik han 1722 kronens tilladelse til at videreforspakte Gammelgård til *Hans Petersen* for en årlig afgift af 4882 rdlr., hvorved han som medlemmand tjente sig godt og vel 300 rdlr., idet han selv siden 1711 havde ydet en årlig afgift på 4550 rdlr. Han er dog efter de foreliggende oplysninger blevet boende på Gammelgård og døde her 16. 8. 1728.¹⁰⁾

Der er nogen uoverensstemmelse mellem kilderne om, hvem der er forpagter på Gammelgård omkring 1730, idet een forpagtningskontrakt¹¹⁾ oplyser, at godset ved Nic. Paulsens død 1728 var blevet bortforpagtet til *Claus Mohr* for et tidsrum af 6 år for en årlig afgift på 4710 rdlr., medens en anden kontrakt fra 1734¹²⁾ meddeler, at Gammelgård da bliver bortforpagtet til den hidtidige forpagter Hans Petersen, foreløbig for et tidsrum af 6 år, men senere forlænget indtil 1749, da *Nic. Fr. Brodersen*, der tidligere havde haft Kegnæsgård og Østerholm i forpagtning, forpagtede godset. Måske kan uoverensstemmelsen mellem de to kontrakter fra 1728 og 1734 forklares på den måde, at Claus Mohr har videreforspagnet godset til Hans Peter-

¹⁰⁾ Vedr. familien Paulsen se: Henning Paulsen: Stamtavle over legatslægten Paulsen (1945), Elvius og Lorenzen: Danske patriciske slægter I, s. 232 ff: jvf. endv. Familiengeschichtliche Mitteilungen aus Nord-schleswig 1942—43, side 12 ff.

¹¹⁾ Sønderborg amtsarkiv: Forpagtningskontrakter ang. de kgl. godser, møller, fænger m. m. ca. 1710—1763.

¹²⁾ C. IV 235, 1734 28/5.

sen på samme måde, som Nic. Paulsen tidligere havde gjort det.

Men inden der fortsættes med gennemgangen af Gammelgårds forpagterrække skal nævnes, at godset 1730 af den danske konge med hovedgård og underliggende bøndergårde, kroer og møller overdroges til hertug *Christian August* af Augustenborg for livstid dog saaledes, at de indgåede kontrakter med forpagter, kromænd og møllere skulle løbe deres tid ud.¹³⁾ Efter *Christian Augusts* død fik også hertug *Frederik Christian* godset for livstid, og 1756 fik han det overdraget som ejendom mod at give afkald på sine arverettigheder til Pløn og de hertugelige lyksborgske områder til fordel for kongen, dog således, at Gammelgård, når hertugens mandlige arvinger uddøde, skulle gå tilbage til kronen.¹⁴⁾ Til underretning for undersåtterne blev det kgl. overladellesdokument 12. april 1756 offentligt forelæst på Gammelgårds ting med understregning af, at man for fremtiden kun havde at rette sig efter hertugens og hans embedsmænds ordrer.¹⁵⁾ Allerede 2 år i forvejen (1754) var godset i jurisdiktionel henseende blevet udskilt fra herredstinget.¹⁶⁾

Efter at augustenborgerne havde fået rådighed over godset, blev forpagtningsperioderne længere. Fra 1749 var godset bortforpagtet for et tidsrum af 24 år til *Nicolaus Franciscus Brodersen*, der imidlertid allerede afgik ved døden 1763, hvorefter hans svigersøn *Jørgen Moritzen* traadte i hans sted indtil forpagtningstidens udløb 1773. På dette tidspunkt gennemførtes en deling af Gammelgård, idet der til den nyoprettede hovedgård *Wertemine* henlagdes 26 bolsmænd og 23 kådnere, medens antallet af Gammelgårds bolsmænd og kådnere reduceredes til henholdsvis 53 og 75. Den første forpagter på Gammelgård efter delingen var ejeren af Østerholm *Nik. Ernst An-*

¹³⁾ Augustenborg overinspektors arkiv: Kopibog I, s. 95 f.

¹⁴⁾ Ibid. s. 192 ff.

¹⁵⁾ Gammelgårds tingretsprot. 1754—1818, s. 29.

¹⁶⁾ Augustenborg overinspektors arkiv: Kopibog I, s. 163.

dersen, der for en årlig afgift af 4750 rdlr. forpagtede gården først for et tidsrum af 10 år, men senere fik forpagtningsperioden forlænget. Hans efterfølger (fra 1792) var slagtersønnen *Christian Jacobsen* fra Sønderborg, men da han havde haft gården i forpagtning i nogle år, besluttede hertugen omkring 1800 selv at drive den ved forvalter, da han mente at tjene mere herved, og fordi han gerne ville have de andetsteds omtalte store grundforbedringsarbejder gennemført. Først var en *H. Bruhn* forvalter, senere *F. C. Bøhndel*, men hertugen opdagede snart, at den økonomiske fordel ved selv at drive godset var meget problematisk, og fra 1811 er det igen bortforpagtet til *Chr. Jacobsen*, der tillige havde Rumohrsgård, Sønderborg Ladegård og Gundestrup i forpagtning. Han var saaledes en af de største jordbrugere i Sønderjylland og var en meget formuende mand. Ved hans død 1841 overtages forpagtningen af Gammelgård af sønnen *Chr. Jacobsen jun.*, medens en anden søn, *Jacob Jacobsen*, forpagtede Rumohrsgård. *Christian Jacobsen jun.*s kontrakt gjaldt til 1850, men han døde imidlertid allerede 1847, og kort derefter inddrog de augustenburgske godser under treårskrigen af den danske krone. Efter at gården et par år var blevet drevet ved forvalter,¹⁷⁾ bortforpagtedes den fra 1. maj 1851 til *H. T. Møller* for en årlig afgift af 5850 rdlr. Forpagter *Møller* var i flere henseender en foregangsmand inden for landbruget. I 50'erne indtog han en ledende stilling inden for Als landboforening og var en af de første, der anvendte kunstgødning.¹⁸⁾ Hans interesse for folkeligt oplysningsarbejde gav sig bl. a. udslag deri, at han økonomisk støttede Sandbjerg og Ågård højskoler.¹⁹⁾ *Møller* købte 1860 gården uden bøndergods for en sum af 213.000 rdlr. Den næste ejer var den westfalske friherre *Gisbert v. Romberg*, og godset var herefter i denne

¹⁷⁾ »Tyske Matthias Matthiesen«, som under treårskrigen løb sin vej ved Als' besættelse af danske tropper (Chr. Knudsen).

¹⁸⁾ Den alsiske landboforenings forhandlingsprotokol.

¹⁹⁾ Sønderjydske månedsskrift 1945, s. 11.

tyske families besiddelse indtil 1925, da det overtoges af den danske stat, der nu delvis har ladet det udstykke.

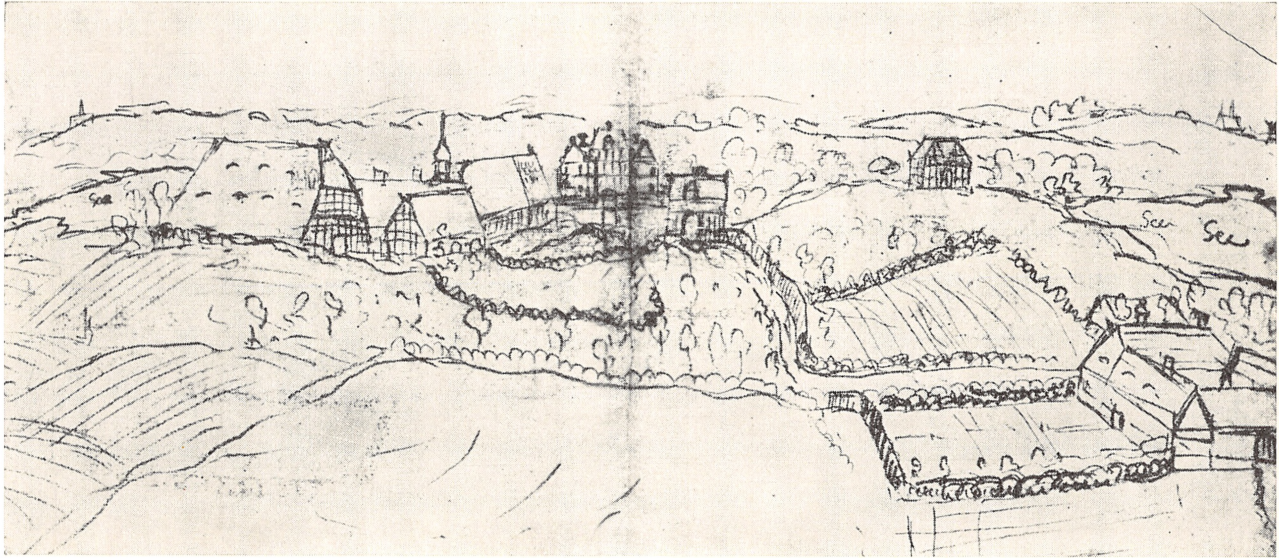
Slot og avlsbygninger.

Der foreligger ingen oplysninger om, hvorledes det midalderlige Gammelgård har set ud. Hans den Yngres slot har vi derimod et godt billede af, idet der er opbevaret udmærkede blyants- og rødkridtstegninger,¹⁾ der viser os slottets og avlsbygningernes udseende i sidste halvdel af det 17. århundrede. En af disse tegninger forestiller Gammelgård i prospekt set nord fra med de mange avlsbygninger i forgrunden. Identificeringen af disse på prospektet lader sig dog kun for enkeltes vedkommende udføre med sikkerhed, men selv om bygningernes indbyrdes placering således ikke bestemt kan afgøres, kan det dog nok have sin interesse at se lidt nærmere på detailtegningerne.

Hovedbygningen eller slottet, der ligesom de øvrige bygninger var opført af bindingsværk, og som efter stilen at dømme må være bygget omkring 1600 — altså af Hans den Yngre²⁾ — lå på en lille holm omgivet af en bred voldgrav, der dog ved begyndelsen af det 18. århundrede var udtørret, og hvorover en vindebro gav forbindelse med omverdenen. Selve slottet var en trefløjet bygning med hovedfløjen mod syd, strækkende sig øst-vest. Fundamentet, der var af solide kvadersten, nåede ifølge en synsforretning fra 1728 op i en højde af 4 alen og var 42 lybske alen langt. Midterfløjen hævede sig en etage over sidefløjene, der iøvrigt var ret korte, og som ved deres nederlandske renæssancegavle ydede et betydeligt bidrag til bygningens stilpræg. Hovedindgangen var i et rundt trappe-

¹⁾ C III 1 Nr. 106. Hvem der har udført disse tegninger kan ikke siges, men af Ketting kirkebog fremgår, at 1678 døde Johan Adolf »en contrafeier« på Gammelgård.

²⁾ Jfr. Tilde Svensson: Hertugslægter I side 92.

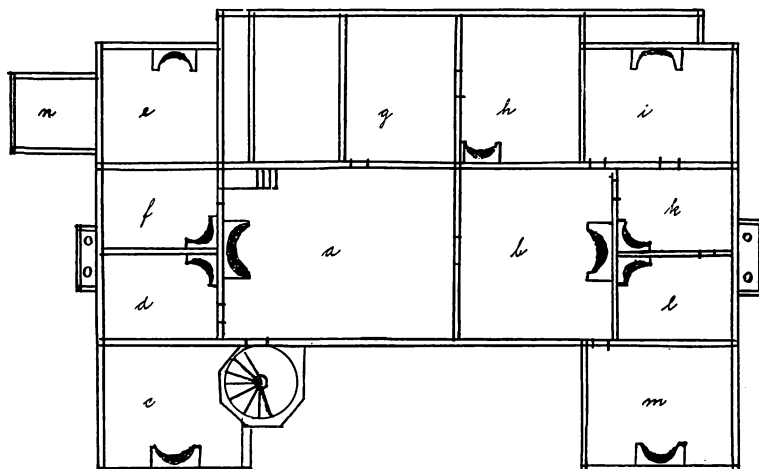
Gammelgård med omgivelser i 17. årh. Rødkridtstegning i landsarkivet i Åbenrå.

tårn i hjørnet mellem den østre sidefløj og hovedbygningen, og gik man ned ad trappen her, kom man ned til en hvælvet vinkælder og en række andre kældre, der ifølge ledsagende bemærkninger på et grundrids over dem var mere eller mindre medtaget af tidens tand, og rimeligvis har de, der for hovedpartens vedkommende angives at have været brugt til bryggers og hollænderi, slet ikke været i brug ved tegningernes udarbejdelse, idet der på denne tid fandtes særlige bygninger til brygning og tilberedning og opbevaring af hollænderiprodukterne.

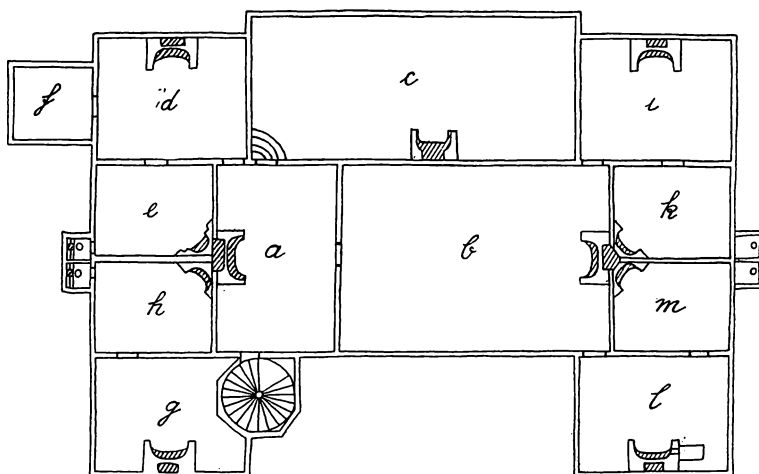
Men vi forlader den mørke og dystre kælder, går op i stueetagen og kommer her først ind i en rummelig forstue, hvorfra der er adgang til en række gemakker og opholdsrum, der ligesom forstuen alle er forsynede med kaminer. I stueetagen findes endvidere køkken og spisekammer, samt tre af forvalteren beboede stuer (i vestfløjen). Som det fremgår af ridsene var der på den nordlige del af østfløjen en mindre udbygning, hvori der både i stueetagen og på første sal har været indrettet et lille kabinet. Ogsaa et par andre mindre udbygninger bør man på grund af deres uundværlighed ikke glemme at nævne, nemlig klosetterne, som både fandtes på vest- og østsiden, og som har været indrettet til at kunne skylles ud i voldgraven. Lige hygiejnisk har det vel ikke altid været med disse toiletforhold, men forhåbentlig har der i det 17. årh. været rigeligere vand i voldgraven end i begyndelsen af det 18. århundrede.

På første sal fandtes foruden en række mindre gemakker i hovedfløjen en større sal, og her fandtes også ud mod syd en kirkesal.³⁾ Går vi endnu længere op ad vindeltrappen, når vi

³⁾ Hertuginde Anna lod 1665 en særlig kirkebygning opføre på Gammelgård af »temmer og mursteen, som stoed synder og nør op ved krudtgården och loed dend indvie (sahme år derpå bleff begunt) d. 26. juli s. Annedag« (Ketting kirkebog). Indvielsen blev under udfoldelse af store festligheder foretaget af provst Joh. Boldichus i Sønderborg. Kirken fik dog kun lov til at stå nogle få år, idet den 1680 blev nedbrudt af hertug Ernst Günther og flyttet til Augustenborg. (Jensen: Kirchliche Statistik IV s. 1622). 1669 takseres kapellet, der angives at være på 10 fag og opført af gammelt tømmer til 150 rdlr.

Plan af slottets 1. stokværk i 17. årh. Efter samtidig blyantstegning i landsarkivet i Åbenrå. a: forstue, b, c, e: gemakker, f: kammer, g: spisekammer, h: barne- og tyendekammer, i: køkken, k, l, m: forvalterens stuer, n: kabinet.

Plan af slottets 2. stokværk i 17. årh. Efter samtidig blyantstegning i landsarkivet i Åbenrå. a: forgemak, b: sal, c.: kirkesal, d, g, i, l: gemakker, e, h, k, m: kamre, f: kabinet.

Gammelgård i 17. årh. Facade mod nord mod slotsgården. Rødkridts-tegning i landsarkivet i Abenrå.

Gammelgårds sydfacade. Rødkridtstegning i landsarkivet i Abenrå.

op til den store sal, der strækker sig over hele nordsiden af midterfløjen. Bag ved den fandtes et gemak og et mindre kammer, begge med vinduer ud mod syd. Over sidefløjene var der loftsrum.

Af de forskellige synsforretninger, der findes opbevarede fra begyndelsen af det 18. århundrede, fremgår, at slottet på dette tidspunkt var yderst medtaget af tidens tand — næsten faldefærdigt.⁴⁾ 1711 siges således, at det var i den grad brøstfældigt, at det ikke kunde repareres, men det måtte fuldstændigt nedbrydes, og et nyt bygges op fra grunden af. Den væsentligste årsag til brøstfældigheden er, at der ved slottets opførelse var anvendt meget fyrretræ.⁵⁾ Det fik dog lov at stå adskillige år endnu, men da der var fare for, at det skulle styrte sammen, måtte forpagteren og hans folk tage ophold i en anden af bygningerne, og det gamle slot stod således nu ubeboet hen.⁶⁾

Ved hertug Christian Augusts overtagelse af godset 1730 var slottet delvis styrtet sammen. Resten blev nu nedbrudt⁷⁾ og et nyt stuehus for forpagteren blev opført og stod færdig 1739. Denne nye 14 fag lange og 6 fod brede tegltækkede og i hvert fald senere hen hvidtede hovedbygning, der var orienteret øst-vest, viste sig dog snart at være for lille. 1749 udvidedes bygningen derfor med 7 fag,⁸⁾ men også herefter er pladsen yderst kneben. Dette fremgår således af en skrivelse fra forpagter Chr. Jacobsen til hertugen 1817. Forpagteren skriver, at han

⁴⁾ Jfr. endv. Nygårds reg. over rentekammerresolutioner nr. 11236. 1694 3/4 resolveres, at der til reparation af Gammelgård og Majbølgård må anvendes 602 rdlr. 7 sk. samt, at der må udvises det fornødne egetræ. 1669 betegnes bygningen endnu at være i temmelig god stand, men der er meget fyrretræ i den. Vurderingssummen an sættes til 2500 rdlr.

⁵⁾ C III 1 Nr. 158. Taxering af Gammelgård 1669.

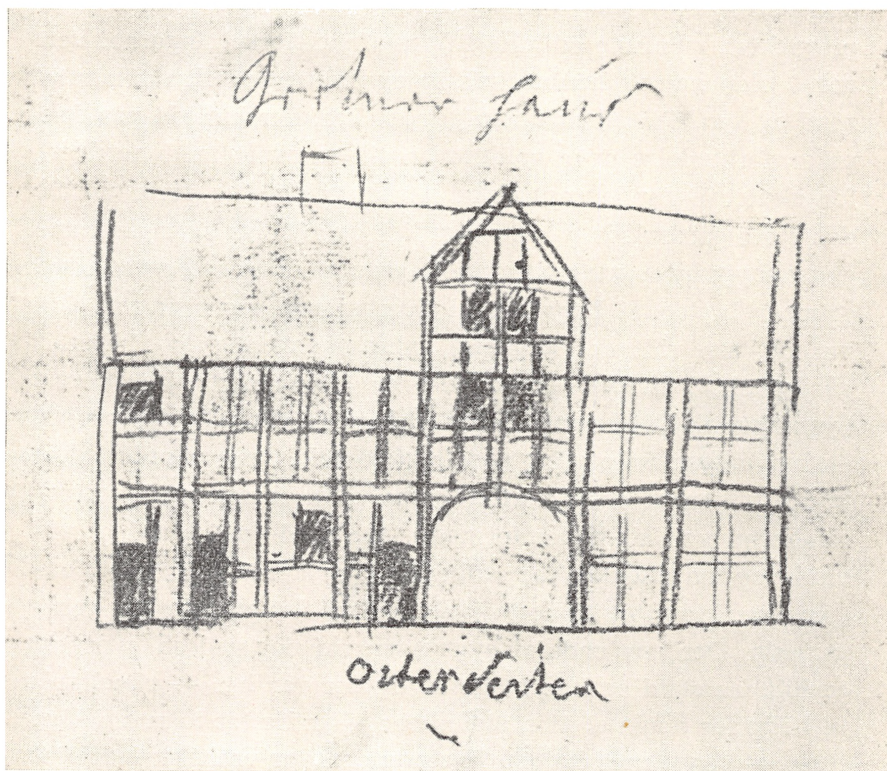
⁶⁾ Synsforretning 1716 i Sønderborg amtsarkiv: Forpagtningskontrakter m. v. 1710—63.

⁷⁾ Slottet stod endnu 1734. (C IV. 235. 1734 28/5), se endv. de sønderborgske hertugers arkiver. Overleveringsforretning for Gammelgård 1731. Ra., samt Sønderborg amtsarkiv C III 1 nr. 159.

⁸⁾ C IV 235. Inventarium 1758 2/8.

var nødt til også at benytte dagligstuen til soveværelse, og til børnene var der slet ikke plads i stuehuset. Så snart det kunne forsvares at sende dem hjemmefra, måtte de derfor overlades til andres omsorg og opdragelse, hvilket var betydeligt mere kostbart end at opdrage dem hjemme og holde huslærer til

Port- eller gartnerhuset. Rødkridtstegning i landsarkivet i Åbenrå.

dem. Hertugen var indforstået med, at beboelsesforholdene ikke var gunstige, men på grund af tidernes ugunst kunne det ikke lade sig gøre på det daværende tidspunkt at opføre et nyt stuehus, og han resolverede derfor, at der skulle indrettes to stuer til, hvilket kunne ske ved, at der opførtes to frontispicer,

et ud mod haven og et mod gårdspladsen.⁹⁾ Også senere hen blev der foretaget tilbygninger, således at hovedbygningen i 1842 ialt var på 42 fag.¹⁰⁾

Som andre gamle slotte har Gammelgård oprindelig været benyttet som fæstning. Foruden den tidligere nævnte voldgrav, der ved begyndelsen af det 18. årh. var udtørret, var slottet omgivet af en teglstensmur, der dog vel næppe kan ses på prospektet, men som omtales i flere af synsforretningerne. Den var 3 alen høj og henholdsvis to og halvanden alen tyk mod nord og syd. Fra slotsholmen gav en bro, der hvilede paa fire piller forbindelse over voldgraven til en skråt mod nordvest for slottet liggende tegltækket portbygning, der førte ud til den store gårdsplads, ved hvis østlige og vestlige sider de mange avlsbygninger var anbragt i to grupper. Den østlige af disse grupper bestod af bygninger i overvejende sachsisk stil, dog var de, saa vidt det kan ses, anbragt omkring en firkantet gårdsplads,¹¹⁾ hvilket ellers ikke er almindeligt efter denne bygningsskik. Mod nord i denne firkant lå det såkaldte *spiker*, en bindingsværksbygning paa to stokværk, der var opført omkring midten af det 17. årh. og som især tiltrak sig opmærksomheden ved sit klokkeformede tårn med spir, hvori et urværk og en klokke var anbragt.¹²⁾ Spikerets nederste stokværk var indrettet til hestestald, medens det øverste var kornmagasin. Den ene ende af bygningen var dog ved en tværvæg adskilt fra stald og kornmagasin, og der var her — rimeligvis til bolig for nogle af tjenestefolkene — indrettet to rummelige stuer — begge med kamin. Hestestalden var praktisk indrettet

⁹⁾ C IV 235, 1817 13/5.

¹⁰⁾ C IV 235. Beskr. 1842.

¹¹⁾ Dette fremgår ikke klart af prospektet, men der findes mellem tegningerne en meget ufuldstændig skitse over bygningernes beliggenhed og heraf synes at fremgå, at spikeret, hollænderiet og to andre staldbygninger har dannet en firkant.

¹²⁾ 1669 kaldes spikeret »das new Spicker«, C III 1. Nr. 158. Ifølge synsforretningen 1728 var urværket og klokken paa dette tidspunkt blevet nedtaget og bragt til Sønderborg slot.

med fodergang, således at hestene kunne fodres forfra, hvilket var det almindelige i sachsiske bygninger, medens man i danske stalde indtil den allernyeste tid har måttet gå op mellem hestene med foderet. Spikerets tag var af tegl, men senere blev det erstattet af stråtag. I 1720'erne var også denne bygning så forfalden, at det ikke kunne betale sig at reparere på den, og den måtte nedbrydes sammen med hovedbygningen.

I vinkel med spikeret ind mod den store gårdsplads lå *hollænderiet* med kostalden. Det var en meget anelig bygning, i hvis sydlige ende selve hollænderiet fandtes. Heri var der til højre for indgangsdøren indrettet kamre til malkepigerne, og nedenunder var der kældre til opbevaring og afkøling af de let fordærlige mejeriprodukter. I forlængelse af hollænderiet, måske lidt til siden for det, lå *kalvestalden*, der var bygget i dansk stil — lang og smal og opdelt på tværs. I vinkel hermed lå den store stald- og ladebygning, der kaldtes for „*Blumenhaus*“, og som er opnævnt efter Hans Blome. I bygningens meget høje tag er der anbragt to rækker vinduer. I vinkel med „*Blumenhaus*“ og spikeret lå endnu *en stor stald- og ladebygning*. Om alle disse bygninger gælder det, når bortses fra kalvestalden, at de er byggede i udpræget sachsisk stil. Husenes store bredde i forbindelse med den høje tagkonstruktion gjorde dem overordentlig rummelige, men der skulle jo også være megen plads til Gammelgårds store avl af korn og hø. Bygningerne var delte på langs, og kreaturerne var anbragt med hovederne ind mod en bred foderlo „*dielen*“, hvorfra den store port „*grot-døren*“ førte ud i det fri. I den ene kreaturstald var loen — „*dielen*“ — så bred, at den kunne bruges som tærskelo. I „*Blumenhaus*“ var der indrettet en særlig tærskelo i bygningens ene side, og her har hovkarlene da ved vintertid dag ud og dag ind svunget deres plejle i ensformig monoton takt.

På den anden side af den store gårdsplads lå omkring en mindre gårdsplads en gruppe avlsbygninger, der var opført i dansk stil. Den såkaldte lange stald anvendtes hovedsagelig som

hestestald; dog var der plads til nogle kalve, og der var også indrettet huggehus her.

Af andre bygninger skal nævnes det anselige brygge- og bagehus, der i nogle ledsagende bemærkninger på tegningen skildres som brøstfædig. Hvor huset har været anbragt i forhold til hovedbygningen, kan ikke siges med bestemthed. Formodentlig har det ligget øst for hovedbygningen — på prospektet skjult bag spikeret og hollænderiet. For at få det hele med skal også sluttelig lysthuset på det „høje bjerg“ i haven nævnes.

Ligesom hovedbygningen var også stald- og ladebygningerne ved begyndelsen af det 18. århundrede stærkt forfaldne og til dels faldefærdige. Efter at 9 fag af en af staldene i 1715 var styrtet sammen, måtte en gennemgribende fornyelse og reparation af de mange avlsbygninger påbegyndes. 1717 nyopførtes således en 20 fag lang stald og 1719 en stor stråtækt ladebygning med to tærsegulve. Da materialet, hvoraf bygningerne var opførte, var let forgængeligt, måtte snart en og snart en anden af dem nedbrydes og genopføres. Billedet af avlsbygningerne har derfor skiftet meget gennem årene. En stor forandring gennemførtes i begyndelsen af 1770'erne ved delingen af godset, idet en del af avlsbygningerne ved denne lejlighed blev nedbrudt og materialerne herfra anvendt til den nye avlsgård Wertemines opførelse. Man synes at være gået temmelig hårdhændet frem, for allerede 1774 klager forpagter Andersen over, at høsten ikke kan være i de tilbageblevne bygninger. Han fremfører overfor hertugen, at han har måttet anbringe 900 traver havre i stak, og at disse traver havde taget så meget skade af det fugtige vejr, at han havde været nødt til at sælge kornet 8 sk. under prisen for 1. klasses korn.¹³⁾ Også siden hen lyder der klager fra forpagterne over, at bygningerne ikke kan rumme høsten.¹⁴⁾ En mærkepæl i avlsbygningernes historie er den

¹³⁾ C IV 235, 1774 24 8.

¹⁴⁾ C IV 235, 1819 11/3.

store brand 1853, da såvel kornladen som ko- og hestestaldene nedbrændte til grunden og måtte nyopføres.¹⁵⁾

Hovedgårdsdriften.

Kvægbrug og agerbrug var i ældre tid ganske anderledes nært forbundne og indbyrdes afhængige end nu til dags, da man i vid udstrækning kan supplere den naturlige gødning med kunstgødning. Forudsætningen, for at agerbruget i ældre tid kunne drives til noget, var i virkeligheden den, at der forefandt gode engarealer, der kunne producere foderet til en stor kreaturbesætning om vinteren, og denne besætnings gødningsafkastning betingede så det dyrkede kornareals størrelse og foldudbyttet. Til Gammelgård hørte der store engstrækninger, nemlig Tovrup eng og Vestereng. Af en taxeringsforretning, der blev foretaget 1669, rimeligvis i tilknytning til kongens overtagelse af godset efter sønderborgernes konkurs ses, at den årlige høbjærgning på denne tid har ligget mellem 700 og 1000 læs.¹⁾ 40 år senere (1705—07) angives den at være 900—1000 læs²⁾, og fra 1819, da en del af engene var blevet henlagt under den nyoprettede ladegård Wertemine, og en anden del efter foretagne kultiveringsarbejder kunne benyttes til korndyrkning, indbjærgedes der på Gammelgård af 75 td. land ager og eng 600 læs a 900—1000 pund. Til sammenligning kan anføres, at der på Rumohrsgård på samme tid kun bjærgedes 340 læs hø af et areal på 90 td. ager og eng.³⁾

Forudsætningerne for at kunne holde en stor *besætning* på Gammelgård var altså til stede. Ifølge Alexander Poses opgivelser kunne der på godset i 1660'erne holdes 80 køer, 80 øksne, 20 hopper, 34 plage og føl, 20 ungmøer, 40 får, 30 lam og 63

¹⁵⁾ Under branden omkom bl. a. 172 køer af fortrinlig beskaffenhed. (Chr. Knudsen).

¹⁾ C III. 1. 158.

²⁾ C IV. 185.

³⁾ C. IV. 235, 1819 11/3.

svin. Ved takseringen 1669 var besætningen dog knap så stor.⁴⁾ Siden hen skifter besætningen karakter, idet studene forsvinder, medens kobesætningen i tilsvarende grad øges. Hvornår øksnefedningen helt er holdt op på Gammelgård, foreligger der ingen oplysninger om, men ved begyndelsen af det 18. århundrede var den så godt som ophørt på alle de østslesvigske godser, og hollænderiernes produkter — smør og ost —, der fortrinsvis afsattes til den engelske og hollandske flåde, var blevet de vigtigste afsætningsvarer. Også på Gammelgård må denne udvikling have været fuldført på dette tidspunkt, idet det af Nicolai Paulsens regnskab fremgår, at hollænderen 1705—1706 får omkring de to trediedele af det indbjærgede hø stillet til sin rådighed for kostaldene, medens alle de øvrige stalde måtte nøjes med resten.⁵⁾ Det oplyses desværre ikke, hvor mange køer det drejer sig om, men da hollænderens afgift af køerne 1705—06 har været 1104 rdlr., kan antallet skønsmæssigt anslås til 130—140, idet den årlige afgift pr. ko svingede omkring 8 rdlr. Hundrede år senere (1805) talte besætningen på Gammelgård 180 køer, og det er ikke uinteressant at betragte aldersfordelingen indenfor besætningen, idet et så stort antal gamle køer vel næppe kan findes i nutidige besætninger.⁶⁾

Af de 180 køer var	7	18 år	9	9 år
	6	17 år	16	8 år
	4	16 år	16	7 år
	4	15 år	21	6 år
	5	14 år	12	5 år
	4	13 år	14	4 år
	13	12 år	12	3 år
	10	11 år	9	2 år.

Man blev dog ked af denne flok gamle „tanter“, og i et inventarium fra 1811 er af 172 køer kun de otte over 13 år.⁷⁾ Kort herefter må også disse otte køer være blevet udskiftet, idet der

⁴⁾ C III. 1, 158

⁵⁾ C IV. 185.

⁶⁾ C IV 235, Inventarium 1/5. 1805.

⁷⁾ C. IV, 235, 1811 11/4.

i Chr. Jacobsens forpagtningskontrakt er indført en bestemmelse om, at en tiendedel af køerne skulle udskiftes hvert år, og at ingen af dem måtte være over 13 år gamle. I 1805 var der desuden to toårige og tre etårige kvier, samt 6 kalve. Til behagelig afbenyttelse for den store flok køer stod 5 sortbrogede og én rød tyr. 1860 er der en besætning på 176 køer og 4 tyre.⁸⁾ Svinebesætningen angives 1805 at være på 20, foruden 1 orne og 20 grise, et forbavsende lavt tal ikke blot i sammenligning med moderne forhold, men også med angivelserne fra 17. århundrede. Den tid var forbi, da der var forretning i at holde oldensvin.⁹⁾ I forhold til gårdens areal var hesteholdet 1805 også yderst minimalt, idet der kun er opført 12 arbejdsheste¹⁰⁾, men forklaringen herpå finder man i, at bønderne stadig med deres heste forrettede hovarbejde på hovedgårdskoblerne. 1811 omtales nogle dyr, som man egentlig ikke havde ventet at finde på en landejendom under disse himmelstrøg, nemlig 5 æsler, der hver var vurderet til 6 rdlr., og som blev benyttet til at bære mælken hjem fra marken.

Fra omkring 1750 hørte man op med at bortforpagte køerne til en hollænder, og det var nu i stedet for en mejerske, der fik ansvaret for mælkens og smørrets behandling. Til sin hjælp havde hun 9 mejeripiger, en benævnelse, der er noget misvisende, idet de også har skullet forrette malkningen, og i betragtning af det store antal køer har det ikke været noget let job. Taksten har været ca. 20 køer pr. pige, såfremt der da ikke tillige også har været anvendt anden arbejdskraft, f. ex. husmandskoner, men herom foreligger der ingen oplysninger. Hvorom alting er, pigerne har ikke ligget på den lade side, når de både har skullet tage sig af malkningen og siden hen mælkens behandling. Det var derfor heller ikke nogen eftertragtet

⁸⁾ Chr. Knudsen.

⁹⁾ 1595 havde Gammelgårds skove kunnet føde 2.000 svin. (Chr. Knudsen).

I forpagtningskontrakten 1684 unddrages oldenskoven forpagteren Peter Ewald og overlades til overjægermester, grev Reventlow.

¹⁰⁾ 1819 var hesteholdet oppe på 20 (C. IV 235, 1819 11/3).

stilling at blive malkepige, og så vidt man kan tro samtidige betingelser, der dog særlig gælder holstenske forhold, har det også kun været landets og byernes udskud, som ikke har kunnet finde beskæftigelse ved andet arbejde, der har måttet påtage sig dette hårde job. Arbejdet beskrives på grund af den dermed forbundne anstrengelse og den lange arbejdstid som værende svækkende såvel i legemlig som i åndelig henseende. Søvn eller tummel blev de eneste nydelser i fritiden. Råhed, grov sanselighed, tøjlesløshed og usædelighed var kendetegnet for disse pigers livslyst, og mejerierne på de store godser beskrives som skoler i usædelighed og fordærvethed.¹¹⁾ Det er vel næppe sandsynligt, at de gammelgårdske piger har været lige så slemme som oven skildret. Forholdene på Als var nu trods alt betydeligt bedre end i det holstenske livegenskabs egne. Kirkebøgerne udviser da heller ikke noget særligt stort tal af uægtefødte børn.

Til pasning af de ca. 180 køer var der iøvrigt ansat en kohyrde, der havde en karl til medhjælper.¹²⁾

I det 18. århundrede hærgede kvægsygdomme med næsten regelmæssige mellemrum de sønderjyske kvægbesætninger. Også fra Gammelgård haves vidnesbyrd om, at der er lidt tab ved kvægsygdom, omend langt fra i så høj grad som ovre på den slesvigske vestkyst.¹³⁾ I det følgende skal kun et enkelt eksempel fremdrages til belysning heraf. I det første år af sin forpagtning (1705—06) havde Nic. Paulsen betydeligt uheld med besætningen, idet der døde 1 hoppe, 1 toårig vallak, 3 føl, 10 køer, 1 kvie, 4 kalve og 6 får, tilsammen beregnet til en værdi af 164 rdlr. 16 sk. Endvidere havde han det uheld, at 7 unge heste blev

¹¹⁾ Se Niemann: Die holsteinische Milchwirtschaft, Altona 1823, side 85 ff.

¹²⁾ Der var forøvrigt en stor husholdning på Gammelgård i 1805. Forvalterens familie udgjorde 4 personer, dertil kom en huslærer, fogden, Peter Paulsen, »den unge hr. Jessen«, forkarlen Hans Peter, karlen Jacob Møller og daglejeren Christian, ialt sammen med mejeripersonalet og kohyrderne 23 personer. (C. IV 235, 6/5. 1805).

¹³⁾ I denne forbindelse kan anføres, at vinteren 1697—79 døde en stor del af besætningen på grund af streng kulde. (Nygårds reg. over rtk. resolutioner nr. 13187).

blinde på et eller begge øjne og dermed sank betydeligt i handelsværdi. Også i regnskabsåret 1706—07 var der dødsfald i besætningen, men dog af noget mindre omfang end det foregående år.¹⁴⁾ Disse tab er dog kun for lidt at regne i sammenligning med det, der skete under den store kvægstæppe i 1740'erne og 60'erne, da hele besætninger blev bortrevet og hvor også den gammelgårdske hollænderibesætning måtte fornyes.¹⁵⁾

Som anført var gødningen fra besætningen forudsætningen for, at der kunne drives *agerbrug* med nogenlunde hæderligt resultat. Den fare, der lå i, at godset var bortforpagtet for en kortere eller længere årrække, og som let kunne friste egoistiske forpagtere til rovdrift, søgtes bortelimineret ved, at der i forpagtningskontrakterne var indført bestemmelser om, at jorderne skulle holdes i god gødningskraft, og til den ende skulle al hø og halm, der indbjærgedes på godset, også fodres der.

De ældste oplysninger vedrørende Gammelgårds marker stammer fra 1595, da der er en samlet udsæd på 20 læst korn.¹⁶⁾ I den tidligere omtalte taxering fra 1669 androg udsæden i de 16 kobler: Rug 22 ørter 7 skp., byg 58 ørter $\frac{1}{4}$ skp., havre 109 ørter 4 skp., tilsammen 30 læster, altså en udvidelse på en trediedel siden 1595. Disse angivelser var af Alexander Pose udregnet som gennemsnittet af 7 år. I de samme 7 år var det gennemsnitlige høstubytte: Rug 102 ørter 6 skp., byg 217 ørter 1 skp., havre 327 ørter 6 skp. Foldudbyttet for rug var således $4\frac{1}{2}$, for byg $3\frac{3}{4}$ og for havrens vedkommende 3, et resultat, der ligger i overkanten af de foldudbytter, der kendes fra kongeriget og andre egne af Slesvig.¹⁷⁾ Vi får derefter ikke oplysninger om hovedgårdsmarkerne og deres dyrkning før i Nic. Paulsens regnskabsbog. Udsæden er heri angivet således: Rug 34 td. 2 skp., byg 87 td. 2 skp., havre 317 td., foruden nogle få tdr. sommerhvede, boghvede, ærter, bønner og hør. Af Nic. Paulsens

¹⁴⁾ C IV 185.

¹⁵⁾ Jfr. endv. C IV 453. Ekspeditionsprotokol 1743—52, side 177 f.

¹⁶⁾ Chr. Knudsen.

¹⁷⁾ Jfr. S. årb. 1943, s. 74 og 1945 s. 39.

regnskab fremgår iøvrigt, at de to første år, han sad som forpagter, ikke var særlig gunstige. I regnskabsåret 1705—06 var den samlede indtægt 4952 rdlr., medens udgiften var 4989 rdlr., således at der var et driftsunderskud på 37 rdlr. 24 sk. Det følgende år var underskuddet endnu større, nemlig 281 rdlr. 35 sk. Desværre findes der kun fuldstændige regnskaber for disse to år. Årsagen til det dårlige driftsresultat må søges i det ovennævnte uheld i besætningen.

Man kunne af det store antal kobler (16) forledes til at tro, at der på Gammelgård var en 16-årig rotation. Dette har dog sikkert ikke været tilfældet, og noget lignende har man da heller ikke hørt om andetsteds. Omkring 1700 var det almindelige antal kobler 7—9 med hvile- og pløjeår ligeligt fordelt. Først fra 1770'erne begynder vort kendskab til dyrkningen af Gammelgård's marker at kunne bygges på solidere grundlag. Samtidig med Wertemines udskillelse blev der af landmåler Chr. Aug. Steingardt med Andreas Jürgensen som medhjælper foretaget en omhyggelig opmåling af Gammelgård's jorder, og en nyinddeling af hovedgårdsmarken i 10 kobler, hvert på ca. 36 td., fandt sted.¹⁸⁾ Helt færdig med inddelingen og afgrøftningen af de nye kobler var man ikke ved forpagtningskontraktens oprettelse 23/3 1773¹⁹⁾, men den nye forpagter Nic. Andersen fik heri løfte om, at noget kratværk, der endnu hist og her fandtes i koblerne, skulle være borttryddet inden forpagtningens tiltrædelse, ligesom der blev givet ham tilsagn om, at de nye grøfter skulle graves, således som han ønskede det. Sædskiftet i de 10 kobler var ifølge forpagtningskontrakten fastlagt i en otteårig rotation således: 1. boghvede, 2. rug, 3. byg, 4. havre, hvorefter fulgte en hvileperiode på 4 år, i hvilken markerne benyttedes til græsning. Det bør dog bemærkes, at dette sædskifte ikke overholdtes helt for alle koblerne, idet

¹⁸⁾ Et kort, der blev udarbejdet ved denne lejlighed, synes desværre at være gået tabt. (C. IV 235, 1772 18/5.).

¹⁹⁾ C IV 235.

uensartede jordbundsforhold her og der gjorde afvigelser nødvendige. Senere gik man over til en 10-årig rotation, ligeledes med lige lange pløje- og hvileperioder. Efter at et kobbel havde ligget ud til græsning i 5 år, pløjedes det og tilsåedes med havre, den såkaldte „Dreesch“ havre eller grønjordshavre.²⁰⁾ Det andet år såedes boghvede, det tredje rug, det fjerde byg og det femte år igen havre, inden koblet atter blev udlagt til græsning for hollænderiets køer. Der haves ingen oplysninger om, at der er blevet sået kløver i udlægshavren, men man kan sikkert regne med, at det har været tilfældet.

Først 1806 indførtes brakken som led i sædskiftet. I en lang og udførlig betænkning vedrørende den fremtidige driftsform, forfattet af forvalter H. Bruhn, begrundedes dette med, at brakning var det eneste middel til at forhindre forplantning og formering af ukrudtet, hvormed agerlandet var så overvældende befængt, at man om forsommeren, når sæden var ved at komme frem, længe måtte gå i uvished, om kornet eller ukrudtet ville få overtaget, og et gunstigt resultat afhang som regel af vejret. I betænkningen oplyses endvidere, at afvandingen ikke var helt i orden, og ved vintertid stod de lavere liggende arealer under vand. Der skulle derfor anlægges nogle større trækgrøfter, medens det paa grund af landets stærke hældning ansås for unødvendigt at grave grøfter mellem de enkelte agre. Ved gennemførelse af denne ikke særlig bekostelige afvanding var der håb om, at en del lavninger, der hidtil havde ligget ubenyttet hen eller i det mindste kun havde kunnet anvendes til græsning, kunne gøres egnede til korndyrkning. Det hedder videre i betænkningen, at Gammelgårds marker var i ret dårlig gødningstilstand, og det foreslaas derfor, at der til afhjælpning heraf årligt skulle udkøres ler eller mergel på 15—20 tdr. land, og at dette areal det pågældende år kun skulle have halv gødning. Såvel grøftegravningen som merglingen kunne ifølge be-

---

²⁰⁾ Jfr. Reeder: Die schlesw.-holst. Koppelwirtschaft, Leipzig 1908.

tænkningen kun udføres, når jorden lå brak. Til gunst for indførelse af brak talte ydermere, at de ret middelmådige indhegninger bedst kunne istandsættes, ligesom den mængde sten, der fandtes rundt omkring i koblerne, lettest kunne fjernes i braktiden. Endvidere fremhæves, at naar disse forskellige jordforbedringsarbejder var blevet gennemført, ville der være mulighed for at dyrke noget hvede.²¹⁾ Det fremtidige sædskifte foreslås således: 1. brak, 2. rug og hvede, 3. byg, 4. havre, 5. „Hardalandshavre“, hvori der såedes kløverfrø, 6. kløver til højbjærgning og græsning, 7—10. græsning. I brakskiftet skulle der til husholdningsbrug sås lidt boghvede, ærter og hør, samt lægges nogle kartofler. Af rødkløverfrø beregnedes et årligt forbrug på 600 pund, hvilket svarer til en udsæd på 17—18 pund pr. td. land.

Også de store enge Vestereng og Tovrup made skulle der gøres et forsøg på at få under bedre kultur. På grund af deres lave beliggenhed og dermed følgende fugtighed gav de kun lidt og dårligt hø, og høstgrøden var meget ringe. Ifølge betænkningen kunne en afvanding gennemføres ved sænkning af vandstanden i Mjang sø på to fod og ved anlæg af et system af større og mindre grøfter. Der skulle herefter være mulighed for dyrkning af havre, ligesom der ville kunne sås kløver.

Reformer af lignende art blev gennemført på en række af de andre augustenburgske godser²²⁾ og var vel i det hele taget noget, der lå i tiden. Kendskabet til merglingens gavnlige indflydelse på høstudbyttet havde sandsynligvis spredt sig fra Probstei i Holsten og var ved århundredskiftet almindeligt udbredt.²³⁾ På Sundeved og Als synes man dog først efter 1800 at have fået øjnene op for betydningen af merglingen, og så vidt det kan ses, er Gammelgård et af de steder i disse egne, hvor

²¹⁾ Hveden var ellers i sidste halvdel af 18. årh. ret udbredt i hertugdømmerne.

²²⁾ Om Rumohrgård se: Danske slotte og herregårde. Ny samling III s. 593 ff.

²³⁾ Reeder: Koppelwirtschaft, side 60.

man først har taget merglingen op.²⁴⁾ Om merglingens betydning skriver iøvrigt en gammel slesvig-holstensk landøkonom, Jacob Iversen²⁵⁾, således: Hvor jorden tidligere kun kunne bære rug og havre. gror nu efter bemerglingen hvede og den dejligste byg. Hvor tidligere en ko ernærede sig kummerligt på to tønder land, finder to nu den yppigste græsgang. Den lette jord, der tidligere allerede i andet og tredje græsningsår var ved at springe over i hede, og hvorved ingen gødning hjalp, er ved bemerglingen blevet forandret og bærer nu den prægtigste hvidkløver. Kornudbyttet er nu flere millioner tønder større, og antallet af kreaturer er steget med tusinder.

Til belysning af foldudbyttets stigning skal følgende tal anføres efter Iversen²⁶⁾:

hvede,	der før	mergling	gav	7 fold,	gav	efter	mergling	10 fold
rug	”	”	”	6—7 fold	”	”	”	8—9 fold
byg	”	”	”	8 fold	”	”	”	14—16 fold
havre	”	”	”	4—10 fold	”	”	”	14 fold

Samme forfatter beregner stigningen af kløver og halmudbyttet til hundrede procent.

Med forvalter Bøhndel som praktisk leder blev der i årene efter 1806 med energi taget fat på de store kultiveringsarbejder på Gammelgård. I 1809 kunne Bøhndel således indberette til overinspektoratet, at 4 kobler så nogenlunde var udgrøftet, planeret og bemerglet, ligesom hovedparten af de for jordens bearbejdning så generende sten var blevet fjernet.²⁷⁾

Man var dog ikke nået at blive færdig med disse arbejder, da Chr. Jacobsen 1811 igen overtog godset i forpagtning. I hans

²⁴⁾ Jfr. Georg Hansen: Agrarhist. Abh. II, side 516.

²⁵⁾ Jacob Iversen: Versuch einer auf Theorie und Erfahrung gegründeten practischen Anweisung zum Mergeln. Augustenborg 1818, side 1.

²⁶⁾ Samme: Beyträge zur Kenntniss der schlesw.-holst. Landwirtschaft und ihrer jetzigen Verhältnisse, Augustenborg 1819, side 49 f.

²⁷⁾ C. IV 235 1809 23/5.; jfr. 1808 19/11.

Ved samme lejlighed er sikkert også hovedparten af de mange spredte træer blevet borttryddet. Chr. Knudsen oplyser, at der 1795 på Gammelgårds jorder ialt fandtes 5379 træer, hovedsagelig eg.

kontrakt findes derfor indført bestemmelser om, at resten af grundforbedringsarbejderne skulle være fuldført i løbet af 8 år, altså inden 1819. Sædskiftet blev dog ikke helt således som i 1805 foreslaaet, idet der begyndtes med grønjordshavre, hvorefter der brakkedes. Siden fulgte vintersæd, byg og havre med kløverudlæg. Kløveren skulle slås det første år, medens den i de følgende fire år skulle græsses. Dette var sædskiftet i de 10 hovedkobler, men ved siden heraf var der blevet indrettet 6 bikobler, hvert på 10 td., der dyrkedes mere intensivt. Sædskiftet var her: 1. „behackte Früchte“, hvilket vel bl. a. må have omfattet kartofler, og som skulle gødes stærkt; 2. byg med kløverudsæd; 3. kløver; 4. hvede; 5. ærter og vikker, der ifølge kontraktens ordlyd skulle fodres grønne; 6. rug. I stedet for ærter i femte skifte kunne der sås et par tønder boghvede. Bikoblerne hvilede ikke, og forpagteren skulle derfor i løbet af hver turnus gøde dem to gange, ligesom han var forpligtet til at mergle dem. Har forpagteren fået markerne i orden i overensstemmelse med kultiveringsplanen, tillades det ham at så nogen blandsæd (vikker, byg og havre) i brakmarken, men kun beregnet til at slås grøn.

Sædskiftet har dog ikke passet helt efter Gammelgårds marker eller i hvert fald ikke efter forpagterens hovede. Allerede før 1815 får han således hertugens billigelse til en ændring af sædskiftet i bikoblerne. I sin ansøgning herom fremkommer forpagteren med den interessante oplysning, at han ingen nytte forstår at drage af de „behackte Früchte“, og han på grund af de gode afsætningsmuligheder for raps ønsker denne afgrøde indført i bikoblernes sædskifte, der herefter kommer til at se således ud: 1. ren brak, 2. raps, 3. hvede, 4. ærter og vikker, 5. byg eller rug med kløverudsæd og 6. kløver til slæt. I 1824 udgår rapsen igen af bikoblernes sædskifte, for nogle år efter at blive indført i hovedkoblernes.²⁸⁾ Der skal ikke gå i enkeltheder med hensyn til de større eller mindre ændringer, der i tiden

²⁸⁾ C IV 235 1811 13/4., 1815 19:5. og 26/5.

herefter med få års mellemrum gennemføres i sædskiftet på Gammelgårds marker, men når driftsformen her er behandlet så udførligt for tiden omkring århundredskiftet skyldes dette, at det netop er i denne tid, at mange af de nye tanker vedrørende agerdyrkningen, således som de blandt andet var udformet af præsten og landøkonomen Ernst Philip Lüders i Lyksborg, får deres praktiske udførelse i Sundeved og på de alsiske godser, og Gammelgård kan i nogen grad tages som norm for, hvorledes udviklingen har været på de andre godser.²⁹⁾

Herremand og fæstebonde (1763-1800) 2° hæfte.

Herremand og fæstebonde.

Den andetsteds omtalte udstrakte inddragning af bondejord, som gennemførtes af Hans den Yngre, betød i mange henseender en ændring i bøndernes stilling. I forholdet overfor gods-herren havde de tidligere været så nogenlunde frit stillede, når de havde betalt deres landgilde, men herefter blev de ganske anderledes afhængige af ham. Efter Hans d. Yngres overtagelse var det ikke længere landgilden, der var den vigtigste ydelse, men hoveriet paa de nye store hovedgårdsmarker. Vel var forholdene ikke saa slemme som på de sydøstlesvigske godser, hvor livegenskabet rådede, men der lød dog adskillige protester mod den hårdhændede hertugs fremfærd. De almindelige bønder var helt underkastet hertugen og kunne intet udrette, medens derimod kirkens fæstere og præsterne, således som tidligere omtalt, kunne henvende sig til kongen. Der opnåedes ikke stort ved disse klager, og for en del af bønderne føltes hoveriet som så tung en byrde, at de foretrak at rømme fra deres gårde frem for at trælle på hertugens hovmarker.¹⁾

²⁹⁾ Materiale til belysning heraf kan findes blandt andet i C IV 232, 240 og 243. På Kegnæsgård synes kultiveringsarbejderne at være påbegyndt noget tidligere end på Gammelgård. Jfr. endv. Iversen: Anweisung zum Mergeln, side 82.

¹⁾ Hans den Yngres godspolitik omtales af Troels Fink: Udskiftningen, side 26 f., Mejborg: Nordiske bøndergårde, side 139 f. og i Sønderjyllands historie II, side 388.

Specielle oplysninger vedrørende forholdene paa Gammelgård foreligger ikke fra ældre tid, men stort set må de have været som på de øvrige godser. Fra sidste halvdel af det 17. århundrede — altså på et tidspunkt, da Gammelgård var under kronen — begynder oplysningerne at flyde rigeligere. Så vidt det kan forstås, har næsten alle bønderne 1669 måttet yde uindskrænket hoveri, idet kun 9 bolsmænd (heraf 5 i Tand-slet) på dette tidspunkt betalte tjenestepenge (fra 6—15 rdlr.). Endvidere betalte 28 kådnere tjenestepenge.²⁾ Efter kronens overtagelse sker der en nedsættelse og regulering af hoveriet. Af borgmester Jacob Jensens forpagtningskontrakt af 7. april 1680 fremgår det således, at godsets 88 bønder på denne tid ikke har skullet yde dagligt hoveri, men dette har været reguleret på den måde, at en bonde har skullet yde hovarbejde 8 eller 14 dage og derefter lige så længe har været fri derfor. Forpagteren kunne dog med amtstuens billigelse træffe en anden ordning med bønderne. Som følge af, at disse kun ydede halvt hoveri, måtte de yde halv hoveriafløsning eller tjenestepenge, dvs. 5 rdlr. pr. gård. Det indskræpes i Jacob Jensens kontrakt, at han ikke må omgå denne ordning ved at lade dem, der har fridage, forrette kørsler eller andet arbejde, men de skal uhindret kunne udføre deres eget arbejde. Bønderne skal behandles således, at de kommer til at siddeordentligt i det. Foruden det egentlige hoveri til hovedgården kan de dog også blive tilsagte til at forrette arbejde og kørsler til det kgl. slot i Sønderborg, dog således at det ikke er til skade for dem i så- eller høsttiden.³⁾

²⁾ C III 1. 158.

³⁾ En bestemmelse, der under visse forhold kunne være ubehagelig nok for bønderne, var den, at de, om der blev brug for hoveri til andre af kongens ladegårde, og det var her særlig Sønderborg, der kom i betragtning, da var pligtige til at yde deres andel af hoveriet sammen med hele amtets bønder, uanset om de betalte frihedspenge eller ej. Angående dette hoveri til Sønderborg førtes der, efter at augustenborgerne havde faaet Gammelgård overdraget, adskillige forhandlinger mellem hertugerne og rentekammeret, idet førstnævnte naturligt var interesseret i, at dette hoveri indskrænkedes mest muligt og helst afskaffedes helt. Hertug Frederik Christian lod i den anledning 17. marts 1755 optage et tingsvidne på Gammelgård ting, hvori sande- og

Hoveriet har altså i hvert fald fra sidste halvdel af det 17. århundrede været begrænset og amtstuen i Sønderborg har skullet føre kontrol med, at bønderne ikke plagedes ud over den i kontrakten fastsatte norm.

Hovdagens længde må antagelig have givet anledning til stridigheder, for i en særlig paragraf fastsættes tidspunktet for dens begyndelse til de skiftende årstider. Fra mortensdag til jul skal hovbønderne begynde kl. 8—8¹/₂, fra jul til kyndelmisse kl. 7—7¹/₂, fra kyndelmisse til pløjetidens begyndelse kl. 7 og fra pløjetiden til mikkelsdag kl. 6. Den, der kommer for sent, må erlægge en bøde på 12 sk.. Mærkeligt nok er der i kontrakten ingen bestemmelser om, hvornår hovdagen skal slutte. For tærskearbejdet gælder særlige bestemmelser. Her er der fastsat en slags akkordordning, således at to karle tilsammen fra mortensdag til jul dagligt skal tærske to travet rug, tre travet byg eller 4 travet havre. Fra jul og indtil alt kornet er tærsket dagligt 3¹/₂ travet rug, 4 travet byg eller 4 travet havre. Hver kærve skal for alle kornsorternes vedkommende være på tre neg. Når tærskekarlene er færdige med det dagligt tilmålte kvantum, skal de uhindret have lov til at gå hjem.

Også vedrørende hegnsarbejdet er der en del interessante bestemmelser, idet det tillades bønderne i stedet for det sædvanlige pindehegn at opsætte stengærder, der var mere hold-

---

synsmændene fik lejlighed til at udtale sig om hoveriet til Sønderborg. Det siges her, at bønderne, før augustenerne overtog godset (1730) efter tur havde ydet kørsler, når der byggedes på Sønderborg slot, samt at de ligeledes havde deltaget i højbjærgning, pløjning, møgkørsel, træfældning, rensning af fiskedamme og vedligeholdelse af det levende hegn omkring slotshaven. Også efter augustenernes overtagelse af godset havde der været noget hegnsarbejde til Sønderborg, men de øvrige ydelser var gradvis ophørte (Gammelgård tingretsprotokol 1754—1828. s. 17 ff). I stedet for til Sønderborg havde bønderne i denne tid ydet hoveri til Augustenborg. De gammelgårdske bønders udsagn falder imidlertid ikke helt sammen med den fremstilling, der gives i et tingsvidne af 13/3 1735 fra Als sønderherredets ting, idet der her siges, at gammelgårderne har ydet det omtvistede hoveri indtil 1754. Resultatet af forhandlingerne blev, at rentekammeret fastholdt sit krav om, at de gammelgårdske bønder paa omgang med amtsbønderne skulle yde alle forekommende ægter og hoveri til Sønderborg (C. IV 253. 1755 30 1.).

bare. Hver bonde skal årligt i det mindste sætte to eller tre favn stengærde, således at der med tiden udelukkende fandtes stengærder omkring hovedgårdens kobler, og hvorved under-skoven i den ggl. vildtbane blev skånet for hugst til hegnene.

Måske har amtstuen ikke ment, at hoveriets omfang har været nøjagtigt nok defineret i Jacob Jensens kontrakt, for da Peter Evald 1684 — to år inden Jacob Jensens kontrakt uvist af hvilken grund ophører — overtager forpagtningen af Gammelgård, gives der i kontrakten nye specificerede oplysninger om hoveriet og dets omfang. Den tidligere 8 eller 14 dages veksling mellem hoveri og frihed er nu blevet afløst af en anden ordning. Bønderne må nu i tre år ad gangen yde dagligt hoveri og er derefter, indtil det igen bliver deres tur til at gå den trælse daglige gang til hovmarken, „fribønder“, der betaler deres frihedspenge på 5 rdlr. pr. gård, og yder et begrænset hoveri, hvorom senere.

Når en mand slipper for det daglige hoveri, må forpagteren ikke forsøge at sætte tjenestepengene i vejret, og det indskræpes, at han i sine krav må påse, at fæsterne ikke finder anledning til klage. De må ikke hindres i dyrkningen af deres egen jord — en højst nødvendig bestemmelse, som forpagterne dog havde svært ved at respektere.

Som en yderligere lettelse for bønderne er der indført en bestemmelse om, at når en eller anden af dem er for svag til at forrette hoveri, kan han med amtstuens samtykke blive helt fritaget derfor mod at betale rimelige frihedspenge.

Med nogle ændringer har hoveriet derefter været ordnet som oven skildret på Gammelgård i over hundrede år, og stort set også på de øvrige alsiske godser. Forpagtningskontrakterne og hoverireglementerne var skåret over samme læst.

Blandt de vigtigste ændringer eller uddybelser af hoveri-bestemmelserne kan nævnes, at 1748 er vekslingen mellem hov- og fribønder ordnet således, at der hvert år overgår 2 a 3 hovbønder til fribøndernes gruppe, medens omvendt 2 a 3 af

disse til gengæld må yde dagligt hoveri i nogle år. Det fremgår desværre ikke af forpagtningskontrakterne, hvor længe frihedsperioden var, men så vidt det kan forstås, er den gennem årene blevet længere. Hoveriets byrde er som helhed derved blevet lindret noget.

I de skiftende forpagtningskontrakter var der fastsat bestemmelser til sikring mod, at forpagterne udmarvede bønderne ud over det rimelige. Det er således ikke tilladt forpagterne at forhøje tjenestepengene, ligesom de heller ikke må lade bønderne yde hoveri til andre gårde end Gammelgård. Skulle en eller anden af dem vise sig modvillig til arbejdet, kunne den pågældende sættes i gabestokken, men sagen skulle straks indberettes til amtstuen, der efter nøjere undersøgelse kunne skærpe eller lindre straffen.

I kontrakterne var der indført bestemmelser om, at forpagterne ikke måtte indskrænke de hoveriydende bønders antal, men dette er dog ikke til alle tider blevet overholdt; om det har været til skade for hovbønderne, kan vist næppe afgøres. Fra 1722 foreligger der nogle oplysninger om en sådan indskrænkning af hovbøndernes antal og om deres forhold i det hele taget. I et svar (18/8 1722) på nogle notater vedrørende forpagtningen oplyser forpagteren, at Gammelgård er beliggende i den ene ende af markerne og ubekvem for dyrkningen af disse. Kørslerne var alt for lange, hvilket nu og da førte til klage fra bøndernes side. Videre oplyser forpagteren, at hovbønderne er så langsommelige og trevne ved arbejdet, at han har nedskåret deres antal til 22—24 og i stedet for det fulde antal hovbønder har holdt lejet tyende.⁴⁾

Også efter at godset 1730 var blevet overdraget hertugen af Augustenborg opstår nu og da uoverensstemmelser mellem bønder og forpagter angående hoveriet. Særlig fra omkring 1750 foreligger der oplysninger om sådanne stridigheder, idet

---

⁴⁾ Søndersborg amtsarkiv. Nr. 36. Regnskaber og notater for forpagtede godser i Søndersborg amt 1680—1733.

forpagteren da klager over, at bønderne ikke har villet yde hovarbejdet på de dem tildelte jordlodder, og over at de i høsttiden ikke var mødt til arbejdet i rette tid eller helt udeblevet derfra. Hertugen gav forpagteren medhold og indskærpede bønderne at overholde deres forpligtelser. Ved en anden lejlighed var det bønderne, der fik medhold, idet forpagter Brodersen 1750 havde søgt at tvinge en del af mommarkerne til at yde dagligt hoveri. Hertugen udtaler dog i den anledning, at hovbøndernes antal var fastsat een gang for alle, og at forpagteren ikke ensidigt kunne udvide deres antal.⁵⁾ Uoverensstemmelserne fortsatte imidlertid, og for at blive forskånet herfor, bestemte hertugen sig til i 1754 at udstede et hoverireglement for Gammelgård i lighed med det, der allerede siden 1684 fandtes ved Sønderborg ladegård og siden 1746 ved Rønhave, og hvori hoveriets omfang for såvel fribønder som hovbønder var nøje bestemt.⁶⁾

I den første paragraf af hoverireglementet af 1754 bestemmes hovdagens længde til de forskellige årstider, og det er her interessant at lægge mærke til, at nu er tidspunktet for arbejdets ophør medtaget. Dette kunne tyde på, at der har været uoverensstemmelser mellem bønderne og forpagterne desangående. Fra mortensdag til kyndelmisse (2. febr.) skulle hovarbejdet begynde kl. 8—8¹/₂ og slutte kl. 4 om eftermiddagen, medens der fra kyndelmisse til pløjetidens begyndelse og fra mikkelsdag til mortensdag skulle begyndes kl. 7—7¹/₂ og sluttes kl. 5. I sommermånederne fra pløjetiden til mikkelsdag skulle der begyndes kl. 6 morgen og sluttes kl. 6 aften.

I § 2 bestemmes fribøndernes ydelser, hvorom vi tidligere har meget få oplysninger. De skulle efter tur foruden brændekørsel også forrette de fornødne ægter til transporterung af gårdens produkter (herunder først og fremmest korn og mejeriprodukter). Hertil kom endvidere, at enhver af dem på hø-

⁵⁾ C IV 235.

⁶⁾ C IV 435. Ekspeditionsprot. 1734—52, s. 177.

vedgårdsmarken har fået tildelt et såkaldt „bytte“, d. v. s. et stykke havreland på 8 skp. udsæd, som de skulle pløje, harve, høste, rive og hjemkøre kornet fra. I høbjergningstiden skulle fri- og hovedgæbønderne i fællesskab høste de to store enge Tovrup made og Vestereng, således at hver fribonde i to dage skulle stille en hjælper til at samle høet, og denne skulle blive så længe om aftenen, som høet var tjenligt til at samles og sættes i stak. Endvidere skulle fribønderne i to dage møde med en vogn til indkørsel af høet. Det understregedes, at læssene skulle have en forsvarlig størrelse. En pligt, som ikke kan siges at have været særligt tyngende, var, at frimændene om søndagen efter tur skulle køre forvalteren og hans folk til kirke.

Paragraf 3 omhandler hovbøndernes ydelser. I modsætning til fribønderne var deres hoveri dagligt. De var pligtige til at forrette alle slags kørsler, særlig fremhæves dog kørsel af rensket korn fra loen, sædekorn og gødning til marken. Af andet arbejde, hvortil ikke krævedes hestekøretøjer, nævnes særlig tærskning og såning. Hertil kom endvidere, at fra høhøstens begyndelse til dens afslutning skulle der fra hver gård sendes to mand til hovarbejdet. For tærskearbejdets vedkommende går bestemmelserne ud på, at to karle fra mortensdag til kyndelmisse daglig skal tærske enten to trav rug, tre trav rug eller havre og fra kyndelmisse til alt kornet var aftærsket, daglig tre trav rug, fire trav rug eller havre. Tidligere havde karlene skullet tærske en halv trav rug mere, men de havde fået kvantummet reduceret mod til gengæld at tage strå af til tækning af gårdens stråtage.

I § 4 opregnes en række ydelser, som samtlige undersåtter var pligtige til at påtage sig. Alle skulle således være med til at grave og rive det jordstykke, hvori hovedgårdens grønkål skulle plantes, og om det forlangtes skulle de selv bringe planterne med. Endvidere var alle pligtige til at levere humlestager og anbringe dem. Disse ydelser kan vel næppe have været særligt tyngende, hvilket derimod ikke gælder om de føl-

gende bestemmelser, der gik ud på, at alle i tilfælde af nybygning og reparationsarbejder på hovedgården var pligtige til at forrette de fornødne kørsler og gangdage. For at hovedgårdsmarkerne kunne blive befriet for de mange generende sten, skulle hver årlig sætte en favn stengærde omkring hovedgårdskoblerne, dog kunne de i stedet herfor få anvist plantning af et stykke levende hegn. Endelig var samtlige undersåtter forpligtede til at rense vandingsstederne for hovedgårdens kreaturer.

Vel kan det siges, at de byrder, hoverikontrakten pålagde de gammelgårdske bønder, var tunge nok, og da i særlig grad for hovbøndernes vedkommende. Men sammenligner vi med forholdene på de holstenske og sydøstlesvigske godser, hvor livegenskabet herskede, må det siges, at Gammelgårds bønder er sluppet nogenlunde. Fra østholstenske godser foreligger der oplysninger om, at der fra en helgård daglig skulle stilles med otte heste, samt fem mand om sommeren og fire om vinteren.⁷⁾ Også på de sydslesvigske godser har de livegnes hoveri været en tung byrde, men er dog kun undtagelsesvis så tyngende som i Holsten. På Hemmelmark i Svansen skulle hver bonde således daglig møde med fire heste, en vogn eller plov samt en karl, en pige og en dreng på hovedgårdens mark. Medens forårs- og efterårsarbejdet stod på samt i høstens tid, måtte bonden selv møde med et spand heste samt en 7—12-årig dreng til at drive på bæsterne.⁸⁾ På Gelting i Angel skulle der fra hver gård daglig møde 2—3 mand med fire heste og på Rundhof to mand med to heste, og når der var særligt meget at bestille med fire heste.⁹⁾ På Gram, hvor en del af bønderne var livegne, var der for de flestes vedkommende indført en lignende ordning som den, der var gældende for fribønderne

⁷⁾ Georg Hanssen: *Aufhebung der Leibeigenschaft*, St. Petersburg 1861, side 19.

⁸⁾ Hedemann-Heespen i *Zeitschrift f. Schlesw.-holst. Geschichte*, bd. 30, side 185.

⁹⁾ Georg Hanssen: *Agrarhist. Abh. I. s. 433.*

på Gammelgård, og således at en halvgård ved midten af det 18. århundrede skulle bearbejde et „skifte“ på ca. 5 td. samt slå en eng på 8—10 læs hø.¹⁰⁾ En del af de livegne bønder, de såkaldte gammelgrammer, måtte dog stadig yde dagligt hoveri.

De livegne søgårdske hovbønder må derimod siges at være bedre stillede end deres fæller på Gammelgård rent hoverimæssigt set. 1726 tildeles der således forpagteren af Søgård hovedgård 14 bol, som hver især årligt skal påtage sig bearbejdelsen af 6 skpr. grønjord, medens de sammen med de øvrige bønder skal forrette høbjærgningen til hovedgården. Desuden skal de 14 bol årligt yde 14 dages håndtjeneste og udføre en del kørsler, dog ikke ud over 2—4 mil. På Årtoft var hoveriet noget større, idet hver hovbonde her skulle pløje 10 skpr. grønjord.¹¹⁾

Udenfor livegenskabets område kunne hoveriet snart være noget tungere og snart noget lettere end på Gammelgård. Til Hütten hovedgård i Sydslesvig skulle hver gård således yde ialt 60 dages arbejde¹²⁾, altsaa noget mere end de gammelgård-ske fribønder, medens fæsterne på de vestslesvigske godser Trøjborg og Schackenborg slap betydeligt billigere, idet avlingshoveriet her allerede på et tidligt tidspunkt ved bøndernes overtagelse af hovedgårdsmarkerne i forpagtning var blevet afløst med en fast årlig sum, og hvor der således kun var en del kørsler og gangdage tilbage.¹³⁾ Lige så godt stillet eller måske endda bedre stillet har amtsbønderne været, og disse udgjorde i Nord- og Mellemslesvig langt den overvejende part.

Klagerne fra de gammelgårdsbønders side hørte imidlertid ikke op med udstedelsen af hoverireglementet 1754, men man opnåede kun undtagelsesvist medhold hos hertugen. Det skal dog nævnes, at det 1756 lykkedes dem at få tærskearbejdet

¹⁰⁾ Caroline Andersen: Grams historie s. 16, 208 f.

¹¹⁾ Søgård og Årtoft godsarkiv. 1726—1881. Sager vedr. bortforpagtningen af Søgård og Årtoft hovedgårde.

¹²⁾ Kock i Zeitschrift bd. 60, side 39 f.

¹³⁾ Jfr. S. årb. 1942 side 77 f, 1943 side 86 f.

noget reduceret. Fra mortensdag til kyndelmisse skulle to karle herefter dagligt tærseke to travet rug, hver kærve beregnet til to neg mod tidligere tre, samt aftage 4 kærve stråtag. Af byg og havre skulle der fremtidig tærsekes 4 travet, kærven ligeledes beregnet til 2 neg. På tilsvarende måde blev tærsekarbejdet for de øvrige terminer reduceret.¹⁴⁾

Hoverireglementets bestemmelser synes iøvrigt ikke at være blevet taget alt for højtideligt af bønderne; i hvert fald måtte forpagter Brodersen nu og da på tinge indskærpe bønderne deres forpligtelser¹⁵⁾; men retssager desangående er iøvrigt sjældne. I maj og juni 1755 nægter en del tandsletbønder at køre noget oplagret korn fra et lager i Sønderborg til et skib i havnen under påberåbelse af, at det er i pløjetiden. De bliver i den anledning idømt en bøde på 1 rdlr. hver, der dog af hertugen nedsættes til halvdelen, men samtidig påminder hertugen bønderne om, at det nye hoverireglement skal opfyldes til punkt og prikke. I modsat fald vil de være hjemfaldne til streng straf og eksekution.¹⁶⁾ Fra tiden inden hoverireglementets udstedelse kendes et par mindre sager, der er blevet behandlet på Gammelgårds ting. 8/10 1754 klager forpagter Brodersen over, at de to fribønder Peter Paulsen og Christian Storchmann jun. i Asserballe ikke havde udført alt deres hoveri i det dem tildelte „bytte“, og han havde derfor set sig nødsaget til at lade det manglende arbejde udføre for betaling. Christian Storchmann havde endvidere udvist en ikke helt almindelig frejdighed ved en dag i høstens tid 1754 med sit hestekøretøj at køre gennem en af godsets kornmarker, og da forpagteren som modforholdsregel herimod havde konfiskeret en af hans heste og indsat den i Gammelgårds hestestald, havde bonden egenmægtigt fjernet hesten fra stalden igen. Under de deraf følgende forhandlinger på tinge enedes par-

¹⁴⁾ C IV 253, 1756, 20/11.

¹⁵⁾ Gammelgård tingretsprot. 1754—1828, side 39 og 50.

¹⁶⁾ C IV 457 resolutionsprot. 1755—64, s. 1.

terne om at ordne sagen vedrørende det manglende hoveriarbejde med det gode, medens Christian Storchmann for sin specielle forseelse måtte bøde 1 mark til forpagteren.¹⁷⁾

Forpagter Brodersen og hans svigersøn Jørgen Moritzen synes iøvrigt ikke at have stået i synderlig høj gunst hos bønderne.¹⁸⁾ Derfor, da hans forpagtningskontrakt var ved at være udløbet, indsendte bønderne med undtagelse af Asserballebønderne et par bønskrifter til hertugen, hvori de ansøgte om gennemførelse af visse lettelser i deres hoveriydelser. Det første bønsskrift er dateret 8/12 1771, og det er ikke det bedste skudsmål, forpagter Brodersen får deri af sine undersåtter. Så vidt man kan forstå på dette og et senere bønsskrift af 21/3 1772, har de fjernest boende bønder i Mommark og Ketting haft en særlig overenskomst med forpagteren, hvorefter de ikke skulle yde egenligt hoveri, men de betalte en afløsningssum. Forpagteren havde imidlertid fundet denne afløsningssum for lille og havde derfor krævet, at også disse afsides boende bønder skulle møde på hovmarkerne. På grund af den lange afstand havde en del af disse bønder dog fundet det fordelagtigere at akkordere med Asserballe-bønderne,¹⁹⁾ om at disse mod en klækkelig betaling overtog deres hoveri, medens andre havde indgået en ny akkord med forpagteren om ydelse af tjenestepenge efter en betydelig højere skala. Bønderne henviste endvidere til, at hovmarkerne for ikke så lang tid siden var blevet udvidet med nogle hundrede tønder, uden at bøndernes antal var blevet øget. I den første af skrivelserne anmodede bønderne om en begrænsning og regulering af hoveriet efter lignende linier som på Kegnæsgård, og de erklærede sig villige til til gengæld at yde flere frihedspenge. I den anden skrivelse nøjedes de ikke med at stille krav om en nedsættelse af hoveriet,

¹⁷⁾ Gammelgårds tingretsprotokol 1754—1828, side 1.

¹⁸⁾ Chr. Knudsen fortæller, at Jørgen Moritzen gjorde brug af træhesten og andre indretninger.

¹⁹⁾ Asserballebønderne har tilsyneladende profiteret på denne ordning og er derfor heller ikke medunderskrivere af klageskrivelserne.

men krævede det fuldstændigt afskaffet. De havde nemlig hørt om den påtænkte deling af Gammelgård, og de var derfor kommet ind på den tanke, at de to gårde efter delingen ikke ville være større, end at de kunne drives af forpagterne ved lejet arbejdskraft. 65 bønder (Asserballe-bønderne var som nævnt ikke med) tilbød derfor hver at betale en afløsningssum på 8 rdlr. eller tilsammen 512 rdlr., foruden hvad de tidligere havde betalt. Til begrundelse for ansøgningen om afløsningen anførte bønderne, at de så ikke behøvede så stort et folkehold, og at de i stedet for de mange heste kunne holde des flere køer. Sluttelig antydes i skrivelsen, at forpagteren meledede sin egen pose på bekostning af hertugen. Det hedder ordret: En pagter på visse åringer søger ikkun sin egen interesse, som vi just ikke kan fortænke ham i, men enten skal Deres højfyrstl. Durchl. selv eller vi tro undersætter lide derunder; thi paa deres [forpagternes] opkomst og honette opføring kan man jo tydeligt se, at pagtsummen for dem må være tålelig. Hjælp De os fra hovdagen for vort gjorte bud, nådigste fyrste, så kunne vi med Guds hjælp komme i stand og bedre vore steder.²⁰⁾

Bønderne slap ikke for det forhadte hoveri ved delingen af Gammelgård, men opnåede dog nogen reduktion. For så vidt havde deres bønsskrivelser til hertugen dog båret nogen frugt. Ifølge de bestemmelser, der i samråd med forstanderne og sandemændene blev truffet vedrørende hoveriets fremtidige ordning i april 1772, skulle hver af de fribønder, der ved delingen blev henlagt under Gammelgård pløje 28 skp. land, medens de, således som det ogsaa tidligere havde været tilfældet, var fritagne for harvningen. De øvrige bestemmelser afviger ikke stort fra de tidligere fastsatte. Her skal derfor kun nævnes, at ægternes eller kørslernes antal fastsattes til et antal på syv, og de måtte ikke strække sig ud over Als sønderherreds grænser, lige som de ikke måtte kræves udført i så- og høsttiden.²¹⁾ Hov-

²⁰⁾ C. IV 235, 1771 8/2. og 1772 2/3.

²¹⁾ C. IV 235, 1772 1/4.

bøndernes antal var efter Wertemines udskillelse ansat til 13. For deres vedkommende skete en ikke ubetydelig nedsættelse af arbejdsdagen. Den største indskrænkning skete for tiden fra forårsarbejdets ophør indtil mikkelsdag, idet arbejdsdagen i dette tidsrum fastsattes til fra kl. 7 morgen til kl. 5 aften mod tidligere fra 6 til 6. Der blev således nu også på denne årstid nogen tid tilovers til at forrette noget arbejde hjemme på gårdene før og efter hovtjenesten.²²⁾ En målestok for hovbøndernes hoveri ansat i penge får man ved en oplysning om, at hver af de tretten hovbønder som sådanne får en moderation i deres afgifter paa 12 rdlr. 18 sk.

Men selv om vi således er rykket langt ind i bondereformerens tid, er der dog lang vej igen, inden hoveriet paa Gammelgård og de andre augustenburgske godser fuldstændigt forsvinder. Det opretholdtes i det oven angivne omfang, indtil der i 1806 nedsattes en kongelig kommission til regulering af hoveriet og fastsættelse af tjenestpengenes størrelse i overensstemmelse med den kongelige forordning af 17/7 1805.

Kommissionen ankom til Augustenborg 1806 den 7. april. To dage forinden havde overinspektøren, hofråd Petersen sammenkaldt tillidsmænd for bønderne på de augustenburgske godser til et møde og havde forelagt dem en afløsningsplan til overvejelse. Såfremt de havde noget at indvende imod den forelagte plan, ifølge hvilken de fik deres gårde overdraget i arvefæste og fik deres hoveri stærkt begrænset mod at betale frihedspenge, måtte de være forberedte på at fremføre deres anker og modforslag hos den kgl. kommission. Denne arbejdede hurtigt; efter nogle få dages forløb havde alle tillidsmændene for hvert af godserne været til møde, og de havde alle fremført indvendinger mod den af hofråd Petersen på her tugens vegne fremsatte plan vedrørende ordningen af bøndernes fremtidige forhold. Så langt var parterne fra hinanden, at kommissionen opgav at få et forlig i stand, og sagen indanke-

²²⁾ C IV 235, 1772 25/8., 1773 23/3. (indlagt i 1782 14/5.).

des derefter til afgørelse hos den kongelige overret. Men heller ikke dennes afgørelse var bønderne tilfredse med. Efter deres mening var frihedspengene sat alt for højt og undersåtterne på en række godser — Rønhave, Ladegård, Kegnæsgård, Augustenborg og Gammelgård nægtede at betale de fastsatte frihedspenge, hvilket skulle få meget alvorlige følger for dem. Hertug Frederik Christian og hans overinspektør ønskede, at der skulle skrides skarpt ind mod de genstridige bønder og udvirkede de nødvendige forholdsregler hertil hos overretten. Et forsøg fra de gammelgårdske bønder at få truffet en ordning, inden der blev skredet til disse ekstraordinære forholdsregler, afvistes af hertugen. Gammelgårds bønder skriver til ham 2/7 1807 og anfører, at det er deres opfattelse, at sagen har været forestillet hertugen mangelfuldt og ufuldkomment, og de anmodede derfor om, at folk med lokalt kendskab måtte blive medinddraget i undersøgelsen. Bønderne mente, at det hoveri, der var faldet bort, var blevet takseret alt for højt (47 rdlr.), medens det, de fortsat skulde yde, var blevet takseret for lavt (35 rdlr.). Derved var der blevet pålagt dem en dobbelt byrde. Men som sagt bøndernes forslag om at optage sagen til en ny behandling afvistes pure af hertugen. Allerede længe inden hans svar forelå (25/7), var der af overretten udstedt ordre om, at bønderne på Rønhave, Ladegård, Kegnæsgård, Augustenborg og Gammelgård skulde belægges med militær (60 mand kavalleri), og de skulle yde denne styrke, der blev underlagt overinspektør Petersens kommando, fuld forplejning og løn, indtil de faldt til føje og betalte, hvad hertugen havde krav på.

Denne militære indkvartering blev bønderne imidlertid hurtigt kede af, og de tilbød da at betale, hvad de skyldte af frihedspenge inden 12 uger, men dette kunne overretten ikke gå med til. Pengene skulle erlægges med det samme, og så længe de ikke var betalte, måtte man finde sig i den militære indkvartering. De gammelgårdske bønder viste sig ikke så stand-

haftige som deres fæller fra de andre godser, idet de efter knap tre ugers forløb betalte, hvad de skyldte af frihedspenge, og slap således for yderligere militær execution. Bønderne på de andre fire godser fortsatte imidlertid deres kamp. Hertugen må åbenbart ikke have syntes, at der optrådtes tilstrækkelig kraftigt, og anmodede derfor i en skrivelse til kongen om, at der måtte blive handlet med største strengthed. Han anførte, at bønderne ikke engang ville betale de indkvarterede soldater lønning og diæter, og man havde derfor måttet skride til udpantning. 7/8 1807 udstedte overretten da i kongens navn et ultimatum, gående ud på, at såfremt bønderne ikke var faldet til føje inden tre dage, ville en kriminalkommission blive sendt til Als, som skulle arrestere opviglerne og anførerne i modstanden og idømme dem hårde livsstraffe. Den militære execution skulle fortsætte, og de omtvistede frihedspenge skulle, efter at en tre dages frist var udløbet, inddrives ved realisation af bøndernes ejendele. Endnu engang forsøgte bønderne at få en forhandling i gang, men afvistes på det bestemteste af overretten, der kort og godt bestemte, at fremtidige klageskrivelser skulle lægges til side uden at besvares.

Der skal ikke gås i enkeltheder i denne sag, som ikke længere vedrører Gammelgård, men kun kortelig nævnes, at på trods af alle kategoriske udtalelser om, at bønderne skulle tvinges til at falde til føje, så blev der kort tid efter optaget forhandlinger angående de omtvistede tjenestepenge, og i en dom afsagt af overretten 15/5 1809 fik bønderne medhold i, at de havde været afkrævet for mange frihedspenge for året 1806, og de fik 4 måneders afgift tilbagebetalt med renter, men iøvrigt skulle det nye hoverireglement stå ved magt.²³⁾

Ifølge dette, der var udarbejdet i overensstemmelse med den kgl. forordning af 17/7 1805, og som var enslydende for de augustenburgske godser, havde bønderne opnaaet nogen lettelse

---

²³⁾ Augustenborg overinspektorat. Sager ang. regulering af tjenestedydelserne I—II og C IV 235, 1807 2/7.

se i deres hoveri, idet alle bolsmænd herefter kunne nøjes med 18 dages hånd- og spandtjeneste fordelt således på årstiderne: Af 8 pløjedage skulle de 5 forrettes om foråret og tre om efteråret, og på hver af disse pløjedage skulle hver bolsmand pløje et areal paa 1 td. efter anvisning af forpagteren. Ingen var dog forpligtet til at pløje mere end 1 td. grønjord årligt. Fem hovdage var bestemt til kornhøstning eller græsslåning, og også her var det daglige mål sat til 1 td. I hø- og kornhøsten var hver bolsmand endvidere forpligtet til i fem dage at møde med en lang høstvogn og to karle til hjemkørsel af afgrøderne. For at karlene ikke skulle dovne sig fra arbejdet bestemtes, at vognene skulle holde række med hovedgårdens. Foruden disse 18 dages arbejde skulle bønderne udkøre hovedgårdens mødding, men det var overladt til dem selv at fordele dette arbejde indbyrdes, dog skulle arbejdet udføres på sådanne tidspunkter, som forpagteren ønskede og forlangte det. Hegnene omkring hovedgårdskoblerne skulle nu som forhen passes af bønderne, og kørsel og ægter i forbindelse med nybygning eller reparationsarbejde på hovedgården og på Augustenborg slot slap de heller ikke for. Også andre ægter, særlig kørsel med korn, skulle bønderne fremtidig forrette. Ægternes antal er ikke fastsat i kontrakten, men derimod er det bestemt, hvor store læssene skulle være, hvad ikke er uinteressant, idet det oplyses, at et læs rug skulle være på 4 tdr., et læs byg på 5 tdr. og et læs havre på 6 tdr.

Vedrørende kådnernes hoveri forefindes ingen oplysninger i hoverikontrakten, men andet steds²⁴⁾ oplyses, at de 50 kådneres hoveri var fastsat til 6 dages arbejde årligt, og de måtte ikke tilsiges til andet arbejde end rivning på marken, fratrækning i laden og spredning af gødning. Det understreges, hvad åbenbart har været nødvendigt, at der ikke måtte sendes børn eller gamle udlevede folk til hovedgården eller Augustenborg slot.

Ogsaa i den følgende tid kunne der nu og da opstå stridig-

²⁴⁾ C IV 235, 1811 13/4.

heder om hoveriet, som regel dog kun af mindre alvorlig karakter.²⁵⁾ Men man undgår ikke at faa indtryk af, at bønderne var lede og kede af hoveriet. Dette kom således klart til udtryk 1838, da 22 af Gammelgårds bønder indsendte ansøgning til hertugen om at få hoveriet fuldstændigt afløst.²⁶⁾ De foreslog afløsningssummen for hovtjenesten til hovedgården sat til 13 rdlr. cour. og for slotskørslen til 3 rdlr. cour. årligt. Ved samme lejlighed ansøgte 7 kådnere i Mommark om på grund af den lange vej og under henvisning til deres høje alder at slippe for de 6 hoveridage til Gammelgård og 4 dages arbejde i Augustenborg slotspark mod at yde en billig årlig afgift. Ansøgningen sendtes til betænkning hos forpagter Chr. Jacobsen, der udtalte som sin mening, at sagen burde grundigt undersøges i en kommission, hvortil den fornødne sagkundskab skulle indkaldes. Iøvrigt mente han dog, at årsagerne til, at bønderne ønskede hoveriet afløst, mere måtte søges i deres hovmod og storagtighed end i hoveriets tyngde. Dette var jo rene ord for pengene, og det blev da heller ikke til noget med afløsningen denne gang. Længe lod den dog ikke vente på sig. Efter det for augustenborgerne så uheldige udfald af treårskrigen blev deres godser, som andet steds nævnt, overtaget af den danske krone, og fra 1. maj 1852 blev der sat en stopper for det forhadte hoveri.

Men ved siden af hoveriet havde bønderne jo også andre byrder at svare. Man skulle egentlig have forventet, at landgilden ved Hans d. Yngres udvidelse af hoveriet var blevet nedsat, men dette skete ikke — i hvert fald ikke på papiret. I Gundestrup betalte de to bolsmænd 1584 hver i årlig landgilde 4 ørter byg, 4 ørter havre, i stedet for en bøvling i 3 år 3 mk., 2 gæs, 4 høns og i stedet for 1 foderokse 1 ørte havre. 1669 skal de fire fæstere i Gundestrup hver betale: Landgildepeng (Jahresgift) 38 sk., 1 bedesvin, noget bygalm, 4 ørter byg.

²⁵⁾ Se f. ex. C IV 235, 1816 14/11 og 1883 30/10.

²⁶⁾ C IV 235 1838 9/3.

3 $\frac{1}{2}$ ørte havre, 3 gæs, 4 høns. Omregnet i penge bliver det en årlig afgift på 17 rdlr. 32 sk. for en gård.²⁷⁾ Fra 1705 haves en oversigt over, hvor meget landgilden udgør ialt på godset. For de enkelte landsbyer fordeler byrderne sig således:

	Antal gårde	Antal kæld	Pengeafgift	Afgift af byg	Afgift af havre
Asserballe og Asserballeskov	23	40	204 rdlr. 4 sk. 3 p.	127 tdr. 5 skp.	168 tdr. 1 skp. $\frac{1}{2}$ fjk.
Svolstrupskov (Kettingskov)	5	30	46 " 22 "	25 " 7 " $3\frac{1}{2}$ fjk.	45 " 2 " 3 "
Ertebjerg	10	8	29 " 20 "	41 " 2 " $\frac{1}{2}$ "	84 " 4 " 1 "
Jestrup	6	2	23 " 19 " 3 "	15 "	27 " 4 "
Tandslet	26	23	125 " 46 " 2 "	123 " 6 "	131 "
Mommark	14	8	106 " 3 " $10\frac{1}{5}$ "	66 " 3 " 1 "	126 " 6 " 2 "
	84	111	695 rdlr. 19 sk $9\frac{1}{5}$ p.	400 tdr. 1 skp. - fjk.	581 tdr. 2 skp. 28 fjk.

²⁷⁾ Taksationsforretning 1669. C III 1. nr. 158.

²⁸⁾ C IV nr. 185.

I betragtning af det datidige landbrugs ringe indtjenings-
evne er det meget betydelige summer, der er tale om, og hertil
kommer så endda de øvrige afgifter: Tienden til præst og kirke
og kontributionen, der i årene omkring 1669 androg 10 rdlr. pr.
plov eller gård, og som senere steg til næsten det tredobbelte.

Man spørger meget naturligt, om bønderne har været i
stand til at betale denne store skattebyrde? En undersøgelse
viser da også, at bønderne på Gammelgård som så at sige i
alle andre egne af Sønderjylland ikke har kunnet svare de store
afgifter, der var dem pålignet. Restancerne voksede støt fra
år til år og antog efterhånden helt usandsynlige størrelser. En
opgørelse over de gammelgårdske bønders restancer 1730 viser,
at alle 84 bønder er i restance med deres afgifter. Restancerne
har fra 1675 til 1730 ophobet sig til en sum på ca. 1500
rdlr. pr. gård eller ca. en halv snes gange gårdenes vurderings-
sum i 1731. For kådnerne gør tilsvarende forhold sig gældende,
idet de tilsammen resterer med 8675 rdlr. 16 sk. Bolsmændenes
samlede restance androg en sum på ikke mindre end 128 323
rdlr. 12 sk.²⁹⁾ Der er ingen grund til at antage, at restancerne
på Gammelgård i den følgende tid er blevet væsentlig mindre.
Godsregnskaber er imidlertid ikke opbevaret, og det er
ikke muligt at undersøge sagen nærmere.

Med andre ord har bønderne i realiteten altså ikke svaret
landgilde og har heller ikke kunnet yde fuld kontribution. Ho-
veriet har haft et sådant omfang og lagt så meget beslag på
bøndernes arbejdskraft, at deres egne bedrifter ikke samtidig
har kunnet honorere kravet om ydelse af landgilde. Bønderne
har leveret arbejdskraften til hovedgården, og dennes afkast-
ningsevne har været det vigtigste i det 17. og 18. årh.s gods-
samfund. Bønderbrugenes drift var set fra et herremands-
synspunkt en biting.

En af hoveriets væsentligste ulemper var det uforholds-
mæssigt store og uproduktive hestehold, bønderne var nødt til

---

²⁹⁾ C II 1 nr. 160.

at holde. Til en almindelig fæstegård under Gammelgård med en udsæd på 12—13 tønner og en høavl på 4—5 læs måtte der holdes i det mindste 5 heste og et par føl til tillæg. Med de ringe fodringmuligheder måtte den produktive del af besætningen følgelig blive ringe. 5 køer, 3 kalve, 5 får og 2 svin kan vist siges at være normen, og indtjeningsmulighederne heraf har ikke kunnet tillade ret megen ekstravagance. Men kravene til livsgoder var i det gamle landsbysamfund heller ikke store. Man levede endnu i naturaløkonomiens tid, og det var kun ganske enkelte varer, der indkøbtes til supplerung af hjemmeproduktionen.

Til langt ind i det 19. århundrede må de gammelgårdske bønders forhold siges at have været trykkede. Reformerne omkring århundredskiftet havde ikke befriet dem fuldstændigt fra hoveriet, og afløsningssummen var meget betydelig. De ustabile forhold, der fulgte i napoleonskrigenes spor, gjorde naturligvis heller ikke levevilkårene bedre.

Peter Kr. Iversen.

Historisk samfund for Sønderjylland

udgiver „Sønderjydske årbøger og Sønderjydsk månedsskrift.

Styrelsen er for tiden fhv. amtslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsen, Åbenrå (formand), arkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå (sekretær), adjunkt Knud Fanø, Tønder (kasserer), højskoleforstander Hans Lund, Rødding, museumsinspektør H. Neumann, Haderslev, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg, sognepræst H. Hejselbjerg-Paulsen, Fjelstrup, fhv. museumsdirektør, dr. phil. M. Mackeprang, København, førstepræst H. F. Petersen, Flensborg, gårdejer Sv. A. Hanssen, Nørremølle og som æresmedlem fhv. frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev.

Formand, sekretær og kasserer danner forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for Sønderjydske årbøger består af H. Lausten-Thomsen, Hans Lund, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen.

Sønderjydsk månedsskrift redigeres af H. Neumann og Peter Kr. Iversen.

Medlemsbidraget er 6 kr. årligt eller mindst 100 kr. een gang for alle. Medlemmerne modtager Sønderjydske årbøger gratis. Sønderjydsk månedsskrift bestilles hos postvæsnet og koster 1 kr. 65 øre fjerdingårligt. I boghandelen eller bestilt hos museumsinspektør H. Neumann, Åstrupvej, Haderslev, koster det 1 kr. 50 øre. Indmeldelser modtages af alle styrelsesmedlemmer.

Historisk samfunds årsmøde afholdes søndag den 29. maj på „Folkunghus“ i Gråsten. Efter årsmødet foredrag af landsarkivar Hvidtfeldt, Viborg, og byvandring under ledelse af skoleinspektør Hansen, Gråsten. Nærmere meddelelse vil fremkomme i dagspressen.

INDHOLD:

Orla Buhl: Med til en stor opgaves løsning	side 1— 55
Hans Vald. Gregersen: Bidrag til Åbenrås økonomiske historie indtil ca. 1730.....	» 56— 91
Peter Kr. Iversen: Gammelgård. Et bidrag til alsisk godshistorie	» 92—142